SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ľudovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František K o č i š

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna O r a v c o v á

REDAKČNÁ RADA
Ferdinand B u f f a, Juraj D o l n í k, Ladislav D v o n č, Ján F i n d r a, Juraj F u r d í k, Eugen J ó n a, František K o č i š, Rudolf K r a j č o v i č, Ema K r o š l á k o v á, Milan M a j t á n, Jozef M l a c e k, Anna O r a v c o v á, František R u š č á k

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Panská 26

OBSAH

M. M a j t á n, Dielo J. A. Komenského vo vývine slovenčiny 257
Ľ. K r a l č á k, Štruktúra a pravopis kongruentných spojení všeobecných podstatných mien 264
J. K e s s e l o v á, Výstavba dialógu detí (I) 269
J. N i ž n í k o v á, Dotazníkový prieskum vyjadrovania rozkazu a žiadosti v slovenčine 277
D. B a č í k o v á, Záhorský dialekt v súčasnej slovenskej próze 284
P. O d a l o š, Poznámky o argote odsúdených 289

DISKUSIE

A. O r a v c o v á, Antonymá vo výkladovom slovníku ... 298

SPRÁVY A RECENZIE

Šesťdesiatka Ábela Kráľa. K. P a l k o v i č 304
Na päťdesiatku doc. Dr. Juraja Dolníka. J. M l a c e k ... 305
Jubileum českého slovakistu. K. P a l k o v i č 307
Ľubomír Ďurovič. K. P a l k o v i č 308
Wiener slawistischer Almanach. Zv. 25–26. J. P e k a r o v i č o v á 310
HORÁK, E.: Srbochorvátsko-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník. K. P a l k o v i č 313

ROZLIČNOSTI

Defektné aktualizácie frazeologických jednotiek. J. G l o v ň a 315
Skinhead, skin, holá lebka. L. D v o n č 316
Pobaltsko, Pobaltie, pobaltský. L. D v o n č 318

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 57 – 1992
ČÍSLO 5

Milan Majtán

DIELO J. A. KOMENSKÉHO VO VÝVINE SLOVENČINY

Pri štvorstom výročí narodenia veľkého učiteľa národov, kňaza a biskupa Jednoty bratskej Jána Amosa Komenského (1592 – 1670) nebude nevhodné na úvod pripomenúť, že J. Vlček v Dejinách českej literatúry porovnal rok jeho narodenia (1592) s rokom Kolumbusovho objavenia Nového sveta – Ameriky (1492) hodnotiac Komenského ako "objaviteľa nového sveta duchovného a zakladateľa novodobého vzdelávania". Netreba azda na tomto mieste spomínať celé jeho rozsiahle vedecké, didaktické a literárne dielo, ktorým podstatne zasiahol aj do kultúrnopolitického, ale najmä duchovného vývinu našej i európskej kultúry. Treba však pripomenúť, že dvadsaťročný Komenský začal písať dielo Linguae bohemicae thesaurus (Poklad českého jazyka) obsahujúce slovník, podrobnú gramatiku a súbor úsloví a prísloví, ktoré po takmer päťdesiatročnej práci, keď rukopis pripravoval do tlače, zhorelo pri požiari v Lešne (1656), že jeho učebnice, ale aj iné, pedagogické a náboženské diela boli na Slovensku známe a od 17. stor. sa viaceré z nich dlhý čas používali aj na Slovensku. J. A. Komenský pochádzal z česko-slovenského pomedzia, jeho predkovia údajne pochádzali zo Slovenska, používali prímeno Segeš v Uherskom Brode známe od roku 1520; sám Komenský sa raz podpísal: "Jan Amos Segeš nivnický, po otci zvaný Komenský" (narodil sa v Nivnici, otec pochádzal z Komne – porov. Jan Amos Komenský a Slovensko, 1971, s. 226). Ako jeden z predstaviteľov Jednoty bratskej mal Komenský živé styky s českými exulantmi, ktorí sa uchýlili na Slovensko. Sám väčšinu života prežil v exile, Slovensko poznal aj zo svojich ciest do Blatného Potoka (po trase Skalica – Trnava – Púchov – Levoča – Prešov). Jeho učebnice prinášali študenti z východného Slovenska, ktorí študovali v Poľsku, a od štyridsiatych rokov vychádzali aj na Slovensku v Levoči, v Bardejove, v Košiciach a v Bratislave.

Údaje, ktoré uviedol Ľ. Bakoš, editor reprintu Komenského diela Orbis pictus po tristo rokoch, v edičnej poznámke, sa súčasníkovi môžu zdať až neskutočné:

dvadsať vydaní knihy Janua... v rokoch 1641 – 1727, tridsaťštyri vydaní diela Vestibulum v rokoch 1643 – 1769 a trinásť vydaní diela Orbis pictus v rokoch 1685 – 1849 iba na Slovensku (s. [40])! Pritom ihneď na úvod nám treba zdôrazniť, že zo 17. stor. máme na Slovensku dva nevydané slovenské preklady Januy – jeden od neznámeho prekladateľa a druhý od turčianskeho vzdelanca Františka Buľovského; z druhého prekladu existujú dva samostatné odpisy, ktoré na viacerých miestach menia (upravujú) Buľovského preklad (Novák, 1962, s. 128). A aj prvý "český" text Orbisu je pravdepodobne dielom Slováka Daniela Sinapiusa a bol určený, podobne ako chystané preklady Januy, slovenským študentom v hornom Uhorsku.

Jazykovú situáciu na území dnešného Slovenska v 17. stor. charakterizovalo používanie už vyformovaných, geograficky pestro členených slovenských nárečí v bežnej, neoficiálnej komunikácii, používanie latinčiny, nemčiny, maďarčiny a češtiny vo viacerých funkciách spisovného jazyka a formovanie kultúrnych, nadnárečových vrstiev domáceho slovenského jazyka v konkurencii a v interferencii s týmito nedomácimi jazykmi vo viacerých "vyšších" štýlových rovinách v oficiálnejšej komunikácii. Kultúrne vrstvy slovenského jazyka vznikali a formovali sa prirodzene a spontánne ako výsledok spoločenskej potreby používať zrozumiteľný komunikačný prostriedok vo vyššej spoločenskej a kultúrnej sfére.

Čeština ako geneticky najbližší a zo slovanských jazykov v tom čase najprepracovanejší spisovný jazyk nebola iba jazykom, ktorý sa používal ako spisovný jazyk na Slovensku, ale pozitívnu úlohu zohrala aj pri formovaní kultivovaných predspisovných útvarov slovenčiny.

Kým nepríbuzné jazyky – latinčina, maďarčina a nemčina – ovplyvňovali najmä slovnú zásobu, čeština mala vplyv aj (alebo skôr predovšetkým) na gramatickú a hláskovú podobu písaných prejavov. Jazyková norma formujúcich a kultúrnych útvarov slovenčiny nebola pevná a rovnako nebola ustálená ani grafika, spôsob písania. Podoba písaného prejavu vo veľkej miere závisela od osobnosti pisára, od jeho pôvodu, školenia, ale aj od miestnej tradície.

Živá reč domáceho jazyka od 16. stor. stále viac prenikala do písomností každého druhu, do všetkých žánrov a štýlových vrstiev písaného jazyka, a tak v textoch nachádzame silné vrstvy slovakizmov vo všetkých jazykových rovinách, takže v jednotlivých prípadoch vlastne často nemožno hovoriť už ani o spontánne či zámerne slovakizovanej češtine, ale skôr o slovenčine poznačenej češtinou, pretože texty výrazne odrážajú živý domáci jazyk vo všetkých jeho predspisovných formách a podobách, t. j. v štýlovo diferencovaných prejavoch z jednotlivých kultúrnych útvarov, nárečí a nárečových skupín.

A tak je v písaných jazykových prejavoch zo 16. – 18. stor. predstavený celý rad podôb a variantov kultúrneho, kultivovaného vyjadrovania v poslovenčenej češtine s rozličnými stupňami slovakizácie a v kultúrnej slovenčine s mnohými znakmi jednotlivých nárečí a nárečových skupín s menším, často minimálnym nánosom českých prvkov ustálených tradíciou.

V takejto jazykovej situácii vznikli v 17. stor. na Slovensku dva preklady Komenského spisu Janua linguae latinae reserata aurea, ktoré ostali v rukopise,

a preklad kratšieho diela Orbis sensualium pictus, ktorý vyšiel v Levoči r. 1685.

1. Prekladmi Januy sa podrobnejšie zaoberal Ľ. Novák v štúdii Závažnosť turčianskeho slovníka prof. V. Vážneho pre slovenskú historickú lexikológiu, v ktorej hovorí o samostatnom slovenskom preklade latinsko-maďarskej verzie diela a o porovnateľnosti týchto dvoch lexikografických diel zo stredoslovenskej nárečovej oblasti. Preklad F. Buľovského konfrontoval Ľ. Novák s dvoma jeho odpismi a s druhým anonymným spracovaním Komenského prekladu Januy do češtiny z roku 1633 s konštatovaním: "Dostávame takto do rúk možnosť viac-menej spoľahlivo určiť vtedajšiu normu kultúrnej stredoslovenčiny dlho pred vznikom vlastnej spisovnej slovenčiny štúrovskej" (1962, s. 128). Svoje konštatovanie doplnil Ľ. Novák rozborom viacerých konkrétnych príkladov. Buľovského preklad ako preklad do kultúrnej strednej slovenčiny turčianskeho typu hodnotil aj E. Pauliny (1983, s. 110), ako český preklad, resp. preklad do češtiny so slovenskými prvkami E. Jóna (1989, s. 188, 193 pozn. 1).

Po porovnaní Buľovského prekladu Januy z r. 1666 s Komenského prekladom tohto spisu do češtiny, ktorý vyšiel v Lešne r. 1633, si človek uvedomí, že Novákova charakteristika Buľovského rukopisu Januy je i napriek stručnosti veľmi presná, že ide skutočne o slovenský text, že české prvky hláskového, tvaroslovného i lexikálneho charakteru boli akousi spoločensky prirodzenou súčasťou kultúrnej strednej slovenčiny 17. stor., že je to slovenčina v spoločensky pre 17. stor. primeranom "českom rúchu", ako to o niektorých historických jazykových prejavoch napísal pred štvrťstoročím V. Blanár (1964, s. 126). Príklady na ilustráciu uviedli už Ľ. Novák i E. Jóna. Možno ich uvádzať znova a pridávať ďalšie (dvojhlásky, rytmické krátenie, náslovné *i-*, predné, mäkké *ä*, slabičné *r, l*, spoluhláska *dz*, skupiny *rat-, lat-, čr-, zg, šť* a pod.). Rovnako by bolo možné vymenovať morfologické javy. Lexikálnych javov z terminologickej i tzv. neterminologickej lexiky by bolo treba uviesť stovky, lebo nejde tu o slovakizmy v českom texte, ale o slovenský text, a pri rozbore by sa skôr mohlo hovoriť o bohemizmoch v tomto slovenskom texte. Podrobný a všestranný jazykový rozbor Buľovského prekladu Januy do slovenčiny (do kultúrnej strednej slovenčiny) si vyžaduje a zasluhuje osobitné monografické spracovanie, a to na základe konfrontácie s Komenského prekladom tohto diela do češtiny.

Autorov odpisov Buľovského prekladu Januy Ľ. Novák (1962, s. 131) na základe odlišných podôb slova *biaľoš* (I. *bialeš*, II. *beľuš*) lokalizoval do južnej tekovskej a do východnej liptovsko-spišskej oblasti. Anonymného autora takýmto spôsobom bližšie neidentifikoval.

Druhý, tzv. Anonymov preklad Januy obsahuje neúplný, nedokončený slovenský prepis ani nie polovice českého prekladu textu vo varadínskom latinsko-maďarskom vydaní tohto diela (a Vestibulum) z roku 1643. Tento text Ľ. Novák označil ako "samostatné spracovanie pôvodného Komenského prekladu do češtiny z roku 1633". Prepis nie je datovaný, rukopis možno podľa Ľ. Nováka datovať do 17. stor. Celý exemplár bol pred reštaurovaním (v Matici slovenskej) poškodený, chýba z neho aj

16 strán latinského a maďarského textu (iste aj časť prepisu), miestami je text prekladu nečitateľný.

Prepis (a či preklad?) nerešpektuje najcharakteristickejšie znaky českého jazyka, ako sú *ř, ě*. Na viacerých miestach spracúvateľ v zátvorke uvádzal synonymné výrazy, niektoré zátvorky však ostali prázdne, mali byť vyplnené neskôr, rukopis, ako sme už spomenuli, nebol dokončený. Pri prepise českého prekladu v jednotlivých prípadoch sa uvádzajú:

a) dosť často Komenského termíny na prvom mieste a na druhom mieste alebo v zátvorke domáce slovenské synonymné výrazy, napr.

ohledej (skus, probuj), se toči (kruti), z důle [!] (ze šachty, jamy, z bani), čistec (kuntrfal), kos (černy drozd), stadne (šeregom), strižiček neb kralik, ocas (chvost), krkavec (havran), žežule (kukučka), chuva (dojka), od kolibky neb kolisky (belčova), mhúraním (žmurením), zada (chrbet), pater (chrbtova kost), horkosti (teploty), behavka (sračka), otok (opuchlina), nabehne (napuchne), splaskne (odpuchne), smich (chachotania), kvileni (jajkania), hnete (misi), stadce (čriedu), do dížky neb hrotka (šechtara), votava [!] (mlaza) a pod.;

b) namiesto Komenského výrazov iné domáce (slovenské) slová, napr.

tepli (Kom: *horký*), *vlažny (od polu teply)* (Kom: *teplý*), *zapalene (zažnute)* (Kom: *zanícené*), *vyduvaji se* (Kom: *dmou se*), *pokrm* (Kom: *píce*), *nadaja (krmi, prsy dava požívat)* (Kom: *kojí*), *na vozičkoch (taligach)* (Kom: *kárách*), *varují* (Kom: *střehou, ostříhají), voliari (kravari)* (Kom: *skotáci*), *dražake[m]* (Kom: *čeřenem*), *vojna* (Kom: *válka*), *bez lampaša* (Kom: *laterny*) a pod;

c) zriedkavejšie iné domáce slová a v zátvorke Komenského výrazy, napr. *z pramenuv (ze žridel), vyrezany (klešteny), cap (košut) [!], v hintovich (kolimahach), pijaci (klištove).*

Pochopiteľne, "najslovenskejšie" vyznieva text v pasážach, kde upravovateľ nemal predlohu v Komenského českom texte Januy a musel sám prekladať z latinčiny alebo z maďarčiny, z textu doplneného alebo upraveného varadínskeho vydania, napr. *orechovu škrupinu rozlomí*, v texte podľa Komenského: *vajcia pod škorepinu bielek a žlutek kryjí* (Kom: *vejce, kteráž pod škořepinou bílek a žloutek kryjí*).

Okrem lexikálnych slovakizmov sa v preklade objavujú viaceré hláskové a slovotvorné znaky kultúrnej strednej slovenčiny, napr. dvojhlásky *(liadek, žiaka, vajcia, voliar, hrabliami, nosia, tlie, vypletie, klietka, svietnik, človieča, plachie (divokie); puosobia, do kuop, v puol lete, hruoza a pod.),* jerové *a (daska, daštený), o* za jer i vkladné *o (zubor, vichor, pyšťok, valoučok)*, slabičné *r (krč, srvatka, škrvan),* slovenská podoba slova *ortuť (ortud)* a ďalšie.

Na základe najvýraznejších, najviac "hovoriacich" znakov sa možno pokúsiť o určenie nárečového zázemia anonymného prekladateľa.

1. Tvary nom. pl. adjektív typu *plachie (divokie) voly* sa vyskytujú vo väčšine stredoslovenských nárečí na dolnej a strednej Orave, v Liptove, vo Zvolenskej, v Tekove (na západe až za Zlaté Moravce), v Honte, v Novohrade a v Gemeri, v najjužnejšej časti v príslušných hláskových variantoch (Atlas slovenského jazyka [ďalej ASJ] II, mapa č. 143).

2. Deminutíva typu *pyšťok, válovčok* sú príznačné pre južnostredoslovenské nárečia vo Zvolenskej, v Tekove (na západe po Novú Baňu), v Honte, v Novohrade a v Gemeri (ASJ III, mapy č. 132, 133, 134).

3. Jerové *a* v slovách *daska, daštený* sa vyskytuje v severnejšej časti južnostredoslovenských nárečí vo Zvolenskej, na juhovýchodnom okraji Tekova, severovýchodnom okraji Hontu a na severozápadnom okraji gemerských nárečí (ASJ I, mapa č. III. 13).

4. Slovo *mládza* poznáme z väčšiny stredoslovenských a z východného okraja západoslovenských nárečí, z Oravy, Turca, Liptova, z hornej Nitry, Tekova (na západe až po Bánovce nad Bebravou, Partizánske, Zlaté Moravce, Vráble), zo Zvolenskej a zo západnej časti a z najsevernejšieho okraja Hontu (ASJ IV, mapa č. II. 33).

5. Názvy škovránka so slabičným *r* sú podľa materiálov pre ASJ a podľa kartotéky Slovníka slovenských nárečí známe z južnostredoslovenských nárečí zo Zvolenskej, z Hontu a z Novohradu (jeden doklad je z hornej Nitry). Doložené sú podoby *škrváň* (Zvolenská Slatina, Banky, okr. Prievidza), *škrván* (Veľké Straciny), *škrvánik* (Breziny, Pliešovce, Krupina, Málinec), *škrvánok* (Podsitnianska, Prenčov, Dolná Strehová), *škrvánka* (Horné Mladonice, Cerovo, Dolné Rykynčice, Horný Tisovník, Dolný Tisovník) a *škrváňa* (Brezno) (za poskytnutie údajov vďačím PhDr. I. Ripkovi, CSc.).

I napriek tomu, že v jednotlivých prípadoch sa územné rozšírenie javu nemuselo zhodovať so súčasným, podľa týchto znakov pôvod anonymného prekladateľa Januy možno určiť do oblasti južnostredoslovenských nárečí na južný okraj býv. Zvolenskej stolice, a to na územie zhruba ohraničené Zvolenom (a jeho okolím), Banskou Štiavnicou a Krupinou. Jeho osoba však nateraz ešte ostáva v anonymite.

2. Jazyk štvorjazyčného levočského vydania spisu Orbis pictus z r. 1685 sa hodnotil doteraz takto:

Už H. Jarník (1914, s. 88) pri hodnotení dvoch levočských vydaní Orbisu z roku 1685 napísal, že "v druhém je přidána slovenština". V úvode vydania Orbisu v Komenského zobraných spisoch nazval jazyk levočského vydania česko-slovenským (1929, s. 30). H. Jarník (1914, s. 91) sa necítil povolaný hovoriť meritórne o jazykovej stránke prekladu tejto, ako on napísal, "prvotiny překladu českého", porovnal však ukážky textu z toho vydania s textom J. Bahýľom upraveného vydania z roku 1728 a z ďalších dvoch vydaní vo Viedni roku 1779 a v Bratislave roku 1798. Bahýľovej úprave vyčitoval, že najviac upravoval iba hláskové a pravopisné javy a ponechal množstvo lexikálnych slovakizmov, ktoré vraj asi sám nestačil rozpoznať.

A. Pražák (1922, s. 57) napísal, že v štvrtom jazyku – češtine tohto vydania "slovenského v překladu není nic, jest v něm i ř". Pozoruhodné pritom je, že nevzal do úvahy ani skutočnú podobu jazyka tohto vydania, ani samotné pomenovanie tohto jazyka prekladateľom; na titulnom liste sa štvrtý jazyk označuje ako *bohemica – böhmische – tót – slovenský* a v závere diela dokonca *sclavonicae linguae – windischen Sprache – tót nyelv – slowenského jazyka* (Orbis, s. 313; porov. Jarník, 1914, s. 89; Novák, 1976, s. 297). A. Pražák pravdepodobne levočské vydanie vôbec

nemal v ruke, pretože spomína adjektíva *slavicus – slawische – toth – slovenský* iba z bratislavského vydania z r. 1798.

Problematiku jazyka levočského vydania Orbisu vniesol do slovenskej jazykovednej literatúry Ľ. Novák v spomínaných štúdiách. V prvej (1962, s. 128) hovoril o slovenčiacej verzii, ktorej lexikálne slovakizmy možno presnejšie hodnotiť podľa počešťujúcich opráv v neskoršom levočskom vydaní z roku 1728, v neskoršej štúdii (1976, s. 297) o vedomom prispôsobovaní formujúcemu sa nadnárečovému útvaru, ktorý nazývame kultúrna stredná slovenčina alebo kultúrna stredoslovenčina. E. Pauliny (1971, s. 51; 1983, s. 110) zdôraznil, že ide o text, ktorého lexikálne bohatstvo vychádza vedome zo slovenského základu. E. Jóna (1989, s. 190, 191) o jazyku štvrtého stĺpca Orbisu konštatoval, že je to čeština so slovenskými prvkami bez prísnej spisovnej normy, tvoriaca zárodok variantu spisovnej češtiny na Slovensku, že prevažuje norma spisovnej češtiny v hláskosloví i tvarosloví, ale nachodíme tu aj slovakizmy.

Jazyku levočského vydania Orbisu sa najpodrobnejšie venovala v sérii štúdií M. Bartková: urobila rozbor jeho grafickej a pravopisnej stránky (1976), hláskoslovný (1978, 1980), tvaroslovný rozbor (substantív) (1986) i rozbor lexikálnej stránky (v tlači). Mohla pritom konštatovať, že v texte sú všetky najpodstatnejšie znaky odlišujúce slovenčinu od češtiny, výrazná interferencia českých, stredoslovenských a východoslovenských nárečových prvkov, rozširovanie a formovanie kultúrnej strednej slovenčiny (1978, s. 376). Rozbor slovnej zásoby textu potvrdzuje, že viac slovenských prvkov je v častiach opisujúcich hmotnú kultúru, praktický ľudský život; české prvky prevažujú v častiach z oblasti duchovnej kultúry.

Z českej strany treba spomenúť ešte pozoruhodnú štúdiu K. Hádka (1987), v ktorej na príklade levočského štvorjazyčného vydania Orbisu z roku 1685 určuje komunikatívne vzťahy (miesto vzniku, určenie, spôsob spracovania textu, charakteristika autora, vzťah textu k úzu a jeho uplatnenie) a štvrtý text hodnotí ako jazykovo zmiešaný, ktorý môže iba okrajovo súvisieť s vývinom českého jazyka, ale sa musí zaraďovať do vývinových súvislostí spisovnej slovenčiny, a to do jej predspisovnej, kultúrnej fázy.

Všetci spomenutí autori zdôrazňujú zámery prekladateľov obidvoch Komenského diel spracovať príručku pre slovenských žiakov, pre slovenské školy. Predovšetkým tieto zámery spôsobili, že aj silne slovenčiaca čeština anonymného prekladateľa Januy, ako aj tvorcu štvrtého stĺpca levočského vydania Orbisu, formujúca sa do viac-menej ustálenej podoby kultúrnej stredoslovenčiny na väčšine slovenského územia sa pokladala za kultivovanejší útvar jazyka slovenskej národnosti (Novák, 1976, s. 297–298). A tak spomínané slovenské preklady Komenského spisov zo 17. stor. sú významnými prameňmi poznávania a štúdia dejín slovenčiny z predspisovného obdobia a z dejín spisovného jazyka na Slovensku.

Literatúra

Atlas slovenského jazyka. Zv. 1 – 4. Bratislava, Veda 1969 – 1984.

BARTKOVÁ, M.: Pravopisný rozbor levočského vydania Komenského diela Orbis pictus z roku 1685. In: Nové obzory. Zv. 18. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 301 – 320.

BARTKOVÁ, M.: Hláskoslovný rozbor levočského vydania Komenského diela Orbis pictus z roku 1685. In: Nové obzory. Zv. 20. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1978, s. 355 – 377.

BARTKOVÁ, M.: Levočské vydanie Komenského učebnice Orbis pictus z roku 1685 ako predmet filologického záujmu. In: Acta Facultatis philosophicae Universitatis Šafarikianae. Red. A. Čuma a kol. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 119 – 125.

BARTKOVÁ, M.: O lexike Komenského diela Orbis pictus z roku 1685 v porovnaní s českými verziami Orbisu a Januy (v tlači).

BLANÁR, V.: K hodnoteniu jazyka Žilinskej knihy. Jazykovedný časopis, *15*, 1964, s. 116 – 136.

HÁDEK, K.: Komunikativní vztahy jako interpretační hledisko při klasifikaci jazykových jevů. In: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Philologica. Zv. 55. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1987, s. 91 – 95.

Jan Amos Komenský a Slovensko. Acta Facultatis philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis. Pedagogika. 2. Red. F. Karšai. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 277 s.

JARNÍK, H.: Orbis pictus česky od Bubenky do Chmely. Časopis Matice moravské, *38*, 1914, s. 82 – 100, 268 – 274

JÓNA, E.: Preklady Komenského Orbisu a Januy a spisovný jazyk Slovákov. Studia Comeniana et historica, 19, 1989, č. 38, s. 188 – 194.

NOVÁK, Ľ.: Závažnosť turčianskeho slovníka prof. Vážneho pre slovenskú historickú lexikológiu. Jazykovedný časopis, *13*, 1962, s. 127 – 137.

NOVÁK, Ľ.: Levočská škola a kultúrna stredoslovenčina. In: Nové obzory. Zv. 18. Red. I. Michnovič. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1976, s. 293 – 299.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Zv. 1. Od začiatkov až po Ľudovíta Štúra. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 136 s.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.

PRAŽÁK, A.: Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu. Praha, G. Valeský 1922. 484 s.

Veškeré spisy Jana Amose Komenského. Zv. 10. (8). Orbis Pictus k vydání upravil Prof. Dr. H. Jarník. V Brně 1929. 376 s.

Komenského diela (pramene):

Joh. Amos Comenii Janua linguae latinae reserata aurea. Leutschoviae 1649 (slovenský preklad rkp. Franciscus Bulowsky, 1666). Originál v Matici slovenskej v Martine.

J. A. Comenii Janua linguae latinae reserata aurea. Varadini 1643 (slovenský prepis českého prekladu Anonym, 17. stor.). Originál v Matici slovenskej v Martine.

J. A. Comenii Janua linguarum reserata. Ed. J. Červenka. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1959. 344 s. (český preklad J. A. Komenského z roku 1633).

Joh. Amos Comenii Orbis sensualium pictus quadrilinguis. Leutschoviae, S. Brewer 1685. Ed. Ľ. Bakoš. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo (1959). 25, 313, 133, 40 s.

Ľubomír Kralčák

ŠTRUKTÚRA A PRAVOPIS KONGRUENTNÝCH SPOJENÍ VŠEOBECNÝCH PODSTATNÝCH MIEN

1. Kongruentné spojenia dvoch substantív, t. j. spojenia substantív v zhodnom gramatickom tvare (predovšetkým v rovnakom páde) vznikajú v reči jednak ako bežné syntagmy s koordinatívnym významovým vzťahom (napr. *otec a syn*), jednak ako syntaktické konštrukcie, kde medzi členmi nie je koordinatívny vzťah, ale vzťah determinácie (napr. *básnik začiatočník*) alebo apozičný vzťah (napr. *bratanec, učiteľ*), a napokon za kongruentné spojenia s pôvodnou syntaktickou štruktúrou možno pokladať aj niektoré substantívne kompozitá (napr. *cukráreň-kaviareň*). Typ koordinatívnej substantívnej syntagmy je dostatočne opísaný v základných gramatických prácach a pre väčšinu používateľov jazyka nepredstavuje ani teoretický, ani pravopisný problém. Apozičné (prístavkové) a determinatívne kongruentné substantívne konštrukcie a substantívne kompozitá môžu byť v niektorých prípadoch navzájom ťažšie odlíšiteľné, a to tak pre podávateľa, ako aj prijímateľa výpovede, s čím potom súvisí problém ich správnej pravopisnej podoby, resp. aj správnej interpretácie. V doterajšej pravopisnej praxi sme sa často mohli stretnúť so zhodnou grafickou podobou takýchto typov spojení, totiž uvedené determinatívne a prístavkové konštrukcie sa písali so spojovníkom, rovnako ako niektoré substantívne kompozitá. Táto prax mohla v jednotlivých prípadoch viesť i k dvojzmyselnému chápaniu výpovede. Predchádzajúce pravopisné kodifikácie (Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1953 a z r. 1971), pokiaľ ide o všeobecné podstatné mená, písanie spojovníka osobitne neupravovali, preto toto písanie bolo v praxi nejednotné. Príručka slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu (1973, s. 157) tento stav rozkolísanosti iba konštatuje, keď uvádza, že spojovník sa dakedy píše v tzv. prístavkových spojeniach, napr. *učiteľ-priekopník*, no obyčajne sa aj takéto spojenia píšu bez spojovníka. V najnovších Pravidlách slovenského pravopisu (1991, s. 118–122) sa v ustanovení o spojovníku v súvislosti so všeobecnými podstatnými menami pokladá za správne písať toto interpunkčné znamienko iba v zložených substantívach na vyjadrenie zlučovacieho významu (napr. *propán-bután*) a v spojeniach, ktorých zložky stoja v protiklade (so záporom v druhej časti), napr. *kamarát-nekamarát*. Zároveň sa tu nepripúšťa písanie spojovníka v pomenovaniach, v ktorých ide o vyjadrenie bližšieho vymedzenia, napr. *učiteľ priekopník*. Ide tu teda o požiadavku rozlíšiť povahu vzťahu medzi členmi takýchto spojení, to však môže niekedy sťažovať voľbu adekvátnej pravopisnej podoby.

V tomto príspevku chceme poukázať na niektoré podobnosti a rozdiely v syntaktickej a významovej štruktúre uvedených typov spojení podstatných mien, a to v súvislosti s ich správnou pravopisnou podobou. Zámerne uvádzame iba taký dokladový materiál, kde sa všetky typy spojení píšu so spojovníkom, lebo nám to umožní lepšie ilustrovať problematiku istej podobnosti týchto jazykových javov.

2. Determinatívne kongruentné spojenie substantív. – Zo syntaktického hľadiska v takýchto spojeniach ide o vzťah nadradeného a podradeného výrazu, ktorý sa realizuje ako určovanie nadradeného substantíva zhodným postponovaným substantívnym prívlastkom (porov. napr. Oravec – Bajzíková, 1982, s. 130; Grepl – Karlík, 1986, s. 264). Výnimkou sú tu spojenia typu *čert žena, potvora chlap*, kde substantívny prívlastok je anteponovaný. Uvedené druhy určujúceho člena J. Nižníková (1988, s. 15–19) označuje ako zhodný nominatívny prívlastok. Vychádzajúc z Mikovho ponímania obsahového nominatívu, vyčleňuje päť typov zhodného nominatívneho prívlastku, pričom pri tejto klasifikácii uplatňuje viaceré hľadiská. Ak vezmeme do úvahy iba sémantické hľadisko, dostaneme tri typy zhodného substantívneho prívlastku, ktoré zodpovedajú jeho funkciám, t. j. kvalifikácii (hodnoteniu), klasifikácii (triedeniu) a nominácii (pomenovaniu). Tzv. pomenovací prívlastok (napr. *brat Karol*) súvisí však s problematikou nášho príspevku iba okrajovo, preto si budeme všímať len kvalifikačné a klasifikačné určenie.

2.1. Kvalifikačné určenie je zúženie rozsahu nadradeného výrazu označením vlastnosti; takýto typ hodnotenia má zväčša expresívny charakter, napr.

Kým čakal na chodbe na papiere, pristavil sa pri ňom *človek-vrtielka*, akýsi Maťaška... (V. Bednár) – ...tu stojí [Imriško] v neprípadnom, dávno nenosenom klobúku, v *klobúku-vykopávke*, aký je už dnes možno znovu v móde... (Bútora) – Vari v tomto kontraste mladých a zdravých egoistov a žobrácky žijúceho nezištného *starca-maniaka* mali by sme hľadať etický moment hry. (Marták) – Tri stoličky v zákryte (tretia mala len tri nohy), *vešiak-veterán* mal odlomené rameno. (Tallo) – Tieto smutné konštatovania o stave poézie vyslovil Vajanský na margo svojho vrelého zhodnotenia Jesenského Veršov, v ktorých ako prvý literárny gourmand dokázal vychutnávať erotické *básne-krehuľky*... (B. Kováč)

Sem možno zaradiť aj prípady postpozitívneho určenia vlastného mena v takých výpovediach, v ktorých sa do vzájomného vzťahu dávajú viaceré vlastnosti alebo schopnosti jedného subjektu, napr.

Nazdávam sa...že bez *Štúra-básnika* nepoznáme *Štúra-mysliteľa*... (Hajko) – Je veľkým šťastím pre literatúru, že Dostojevskij bol lepším spisovateľom ako filozofom, že v jeho dielach víťazil *Dostojevskij-umelec* nad *Dostojevským-tendenčným politikom a filozofom*. (Puškáš)

2.2. Klasifikačné určenie je zúženie rozsahu nadradeného výrazu bližším zaradením, resp. špecifikáciou v danej triede pomenovaní, napr.

Vedeli maľovať iba čiapky a epolety na *bábkach-dôstojníkoch* a vrásky na *bábkach-vojakoch*. (Daňková) – ...skočil [skokan] do hniezda, plávajúceho na vode, vyplašil a nasrdil *mater-potápku*. (A. Bednár) – Zo zákruty spoza vrbín sa blížia *ženy-hrabáčky:* tetka Holiačka so Zuzou. (Žáry) – Román Osamelosť je predovšetkým obrazom formotvorného procesu *ženy-súčasníčky*... (Farkašová) – Veľmi rozšírenú rodinu tvoria *vodiči-rekordéri*. (Karvaš)

Klasifikačné určenie je zreteľné predovšetkým v takých prípadoch, keď nadradený a podradený výraz je vo vzťahu hyperonymie a hyponymie, napr.

A vidím oblohu aj nad domom Jána Petrána, *železničiara-výhybkára* so štátnym platom... (Jaroš) – Len *umenie-básnenie* ho [bytie] vyjadruje, lebo ono nepatrí súcnu, cezeň si bytie vymáha vstup do dejín. (Koprda) – Aj breznický knihár, aj obaja radní páni, sviatoční *poľovníci-sokoliari*, boli v delegácii u Se-

lima. (Tallo) – Pani Došeková bola ozrutná chlpatá žena, široká v pleciach, na mohutných nohách a pripomínala *atlétku-guliarku*. (Jurík) – Miestny *maliar-natierač* zoškraboval zo stien jasnohnedé fľaky horčice a červeného vína. (Závodský)

Tu však už v mnohých prípadoch ide o spojenia ustálené, ktoré fungujú ako združené pomenovania. V Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989, s. 233; ďalej DSZSS) sa takéto spojenia chápu ako juxtaponované pomenovania (napr. *matematik štatistik, projektant rozpočtár, cyklista cestár)* a kladú sa na lexikálnu rovinu do oblasti tvorenia slov, pričom sa tu poznamenáva, že ide o prechodnú oblasť medzi syntaktickým a morfologickým tvorením slov.

2.3. V súvislosti s pravopisom treba podotknúť, že všetky uvedené typy determinatívneho kongruentného spojenia podstatných mien sa správne píšu bez spojovníka a medzi jeho členy sa ani nekladie iné interpunkčné znamienko, teda napr. *človek vrtielka, klobúk vykopávka, bábka vojak, železničiar výhybkár* atď.

3. Apozičné spojenie substantív. – V tejto časti chceme poukázať na voľné spojenie zhodných substantív, kde postponovaný člen má funkciu prístavku (apozície), pričom sa obmedzíme len na nerozvité (holé) prístavky v písme dosiaľ často pripájané k základnému substantívu pomocou spojovníka.

V našej jazykovede v ostatnom čase prevláda názor, že v apozičnom spojení ide o vzťah polopredikácie, t. j. predikácie vyjadrenej implicitne (porov. napr. Oravec – Bajzíková, 1982; Moško, 1980; Nižníková, 1982). Zo sémantického hľadiska sa apozičné spojenie chápe ako vzťah aktuálnej totožnosti (porov. napr. Schenk, 1968; Moško, 1980; Nižníková, 1982). Tu však treba poznamenať, že miera stotožnenia nie je pri všetkých typoch prístavku rovnaká. Prístavok delia jednotliví autori rozlične; zväčša sa prijíma delenie prístavku na vysvetľovací a zaraďovací. Pri tomto delení sa vychádza z existencie dvoch rozdielnych typov vzťahu prístavku k bázovému menu z hľadiska lexikálneho významu. Vysvetľovací prístavok ako pomenovanie má užší rozsah než základné substantívum, zaraďovací prístavok má naopak širší rozsah. Na základe týchto východísk vyčleňuje J. Nižníková (1982 a 1985) ešte jeden druh prístavku, a to taký, kde pri aponovanom spojení majú obidva členy rovnaký, príp. vzájomne nemerateľný rozsah lexikálneho významu. Tu vlastne ide o prípady úplnej totožnosti (identity), resp. o primknutie dvoch synonymických výrazov (porov. aj Grepl – Karlík, 1986, s. 224). Apozíciu tohto typu označuje J. Nižníková ako identifikačný, novšie aj ako ekvivalentný alebo recipročný prístavok. Apozičný vzťah má teda trojakú realizáciu: vysvetľovanie, zaraďovanie, úplné stotožňovanie (identifikácia).

3.1. Vysvetľovaním sa spresňuje, bližšie špecifikuje, resp. konkretizuje význam bázového člena, napr.

Figy i svätojánsky chlieb, ktorými ich *Mikuláš-tatko* obdaroval, už týždeň predtým rozvoniavali v kredenci. (Žáry) – Robota je voda, on v tej vode ryba. Nie celkom tak: ponorený vo *vode-robote* drží hlavu bezpečne nad ňou ako plávajúci had... (Beňo) – Kniha je ako dospelá dcéra, radšej vidí *nápadníka-čitateľa* ako svojho *otca-autora*. (Ťažký) – Zlé jazyky hovorili, že slávny taliansky básnik Lodovico Ariosto... odmietol sprevádzať svojho *mecéna-kardinála* do Uhorska. (Tallo) – Odrazu to ticho pukne, trhlinou v jeho kôre, podobnou kráteru, vyšľahne *oheň-zvuk*. (Karvaš)

3.2. Zaraďovaním sa označuje postavenie, stav, funkcia (v širokom zmysle) alebo vlastnosť bytostí, vecí a javov, napr.

Otec mu padol v prvej svetovej vojne a *matka-vdova* vychovávala svoje tri deti s veľkými ťažkosťami... (Žáryová) – Zina ich [sviece] po prvý raz videla v rozprávkovej knižke, ktorú kedysi dostala od *tety-učiteľky*. (Chudoba) – Pozornosť *priateľa-výtvarníka*, venovaná mi ako "pes pre Teba", nadobudla zvláštny ráz... (Bútora) – Klárka znovu zbehla do bytu, postávala pred starými obrazmi, ktoré poznala naspamäť, prísneho *deda-notára* a starú mamu nevynímajúc... (Karvaš) – *Dcéry-krásavice* vydá aj bez vena. (Balco)

3.3. Pri identifikácii nemá aponované substantívum ani širší, ani užší rozsah významu ako bázový člen. Ide vlastne o primknutie pomenovaní, ktoré sú úplne synonymné, príp. sa takto chápu, napr.

Veľmi som pookrial, keď som v *koterci-cárgu* počas "prechádzaky" uzrel nad hlavou rozkvitnutú čerešňu... (Vízner) – Na sukňu sa opásala *zástera-zápona*, obvykle bola čierna bez vzorky, mladé dievčatá mali na slávnostnú príležitosť biele. (Nosáľová) – Z detstva si máločo pamätá: starej materin dom, farebné sklíčka, slnko, vôňu dreva, studňu so žeriavom, javor, jeho *plody-pipinosy* si lepili na nošteky. (Švenková) – Nedám, nepredám, vezmú si sami a ani *potvrdenku-bumašku* mi nedajú. (Ťažký) – Ak by sme tento pomer premietli na nitriansku situáciu, tak nám vyjde, že v Nitre by malo byť v tom čase 1200 *manzií-domácností*. (Marsina)

3.4. Rozdiely medzi prístavkom a prívlastkom sú pomerne známe. Apozičné spojenie sa líši od determinatívneho spojenia zhodných substantív v tom, že pri determinácii sa pomenúva jedna vec dvoma výrazmi súčasne, kým prístavkové spojenie je vlastne pomenovanie jednej veci dvakrát, pričom apozícia prináša novú, akoby osobitnú informáciu. Na syntaktickej rovine sa rozdiel medzi takýmito spojeniami prejavuje ako vzťah nadradeného a podradeného vetného člena (determinácia) oproti vzťahu dvoch rovnocenných syntaktických funkcií (apozičný vzťah). Determinácia je tesné, apozícia voľné spojenie. Odlišná je aj realizácia prístavku a zhodného substantívneho prívlastku na zvukovej rovine: prístavok sa vydeľuje od ostatnej časti vety pauzou a osobitnou intonáciou. Napriek tomu vysvetľovací a zaraďovací prístavok, ak sú vyjadrené všeobecným podstatným menom, zväčša celkom prirodzene sa môžu transformovať na zhodný substantívny prívlastok, pričom sa aktualizované prístavkové pomenovanie mení na neaktuálny príznak (podrobne porov. Nižníková, 1985). Treba však podotknúť, že v takýchto prípadoch niekedy dochádza i k zmene zmyslu výpovede, ako to vidieť napr. z porovnania viet: *Dcéry, krásavice, vydá aj bez vena* (= jeho dcéry sú krásavice) – *Dcéry krásavice vydá aj bez vena* (= môže mať ešte iné dcéry [alebo dcéru], ktoré nie sú krásavice).

Prístavok, pretože je voľne pripojený člen, sa vo vete oddeľuje interpunkčnými znamienkami: čiarkami, pomlčkami, zátvorkami, dvojbodkou, nie však spojovníkom.

4. Koordinatívne zlučovacie spojenie substantív. – Koordinatívne spojenie substantív so zlučovacím významom typu *otec a syn* tvoria pomenovania dvoch javov priradených k sebe v rámci jednej syntagmy, preto nesúvisí s problematikou, ktorú riešime. Na princípe priraďovania, a to zlučovania, sú spojené aj substantívne výrazy v zložených podstatných menách. Tie pomenúvajú jednu vec, jeden pojem. Ich slovotvorná štruktúra je vyznačená jednak morfematicky, a to spájacou morfémou *-o-*

(napr. *lesostep*), jednak graficky, spojovníkom *(propán-bután)*. Tieto kompozitá predstavujú zaužívané, ustálené spojenia dvoch koreňových morfém, dvoch lexikálnych významov tvoriacich jeden celistvý význam, resp. sú v logicko-syntaktickom vzťahu a tvoria osobitnú formálno-sémantickú (lexikálnu a gramatickú) jednotu (porov. DSZSS, s. 230). Popri takýchto zaužívaných spojeniach lexikálnych významov vznikajú, najmä v textoch umeleckého a esejistického štýlu, substantívne kompozitá, ktoré sú zväčša iba príležitostnými pomenovaniami. Od zaužívaných zložení typu *propán-bután* sa líšia v tom, že majú aktuálnu (nie petrifikovanú) morfologickú podobu, čo sa prejavuje v kongruentnom ohýbaní obidvoch častí zloženiny (obidve časti sú vždy v rovnakom páde). V substantívnych kompozitách sa zlučujú významy na presnejšie pomenovanie heterogénnych javov, napr.

V zápätí sa ponaťahoval, zívol a vošiel do *kancelárie-bufetu*. (Rakús) – ...ešte je to Hugo Herzan, ruvajúci sa a vyhrávajúci drevár Herzan, úspešný brat *slabocha-šviháka* Mikuláša, s ktorým má celoživotný otvorený účet... (Karvaš) – Dno novej *rieky-kanála* sa bude vypínať nad turbínami až v šesťmetrovej výške... (Ťažký) – Historických pamiatok tam nebolo veľa. Jedna krčma, potom *hotel-krčma*, kostol, lekáreň, konzum... (Urban) – ...tmavohnedá štandardná bakelitová kancelárska lampa osvecuje *gauč-pohovku-posteľ* s Danom opierajúcim sa sčasti o stenu... (Bútora)

Podľa DSZSS (s. 230) sa zložené slovo ako pomenovacia jednotka skladá z dvoch, výnimočne troch slov (koreňových morfém). Príležitostné substantívne zloženiny však takéto obmedzenie nemajú; počet zlúčených lexikálnych významov tu nie je vlastne obmedzený: ... *a je tu Dano, v neveľkej p r a c o v n i - s p á l n i - o b ý v a č k e - k u t i c i na štvrtom poschodí v zadnej zastrčenej izbe...* (Bútora).

Substantívne kompozitá sa líšia od ostatných kongruentných spojení podstatných mien vo viacerých znakoch. Zložené substantíva predovšetkým patria ako jazykové javy do lexikálnej roviny, ich konštituovanie sa chápe ako tvorenie slov, nie tvorenie syntaktických konštrukcií, preto majú vo vete funkciu iba jedného jej člena. Z hľadiska rozsahu významu sú komponenty zloženého substantíva rovnocenné, t. j. navzájom nevykazujú užší či širší rozsah a nedochádza tu ani k zúženiu významu jedného člena prostredníctvom druhého. Rovnocennosť významu tu odkazuje na podobnosť s apozičnou identifikáciou, no na rozdiel od nej sa pri tvorení kompozít nespájajú synonymné výrazy na aktuálne pomenovanie jedného javu dvojakým spôsobom. Odlišnosti medzi zloženým podstatným menom, apozičným primknutím a determinatívnym spojením sa prejavujú dosť výrazne v ich zvukovom stvárnení, resp. v intonácii. Výška hlasu najväčšími kolíše pri apozícii, najmenej pri kompozitách:

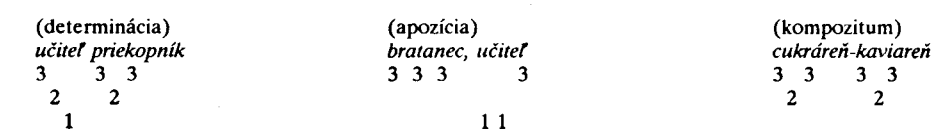

5. Zhrnutie. – Uvedené typy spojení podstatných mien sa navzájom dosť zreteľne líšia vo významovej i syntaktickej štruktúre. Problém voľby správnej pravopisnej podoby tu môže byť spôsobený formálnou morfologickou podobnosťou, ktorá spočíva v zhodnom ohýbaní obidvoch členov pri všetkých troch typoch spojení. Požiadavka najnovších Pravidiel slovenského pravopisu (1991) v súvislosti s písaním spojovníka dôsledne rozlišovať zložené substantíva od spojení, kde ide o bližšie vymedzenie, znamená, že spojovník sa nepíše v determinatívnom spojení zhodného postponovaného substantívneho prívlastku s nadradeným substantívom a rovnako ani v apozičnom spojení. Všeobecnú formuláciu "bližšie vymedzenie" možno s určitými výhradami voči terminológii vzťahovať aj na identifikačný prístavok. Uplatnenie spresneného pravidla o písaní spojovníka umožní v praxi predovšetkým lepšiu orientáciu prijímateľa písaného textu, pritom neobmedzí vyjadrovacie možnosti jazyka. V niektorých výnimočných prípadoch však aj pri uplatnení nového pravidla o spojovníku môže dôjsť k dvojakému chápaniu konštrukcie, napr. v gen. sg. a pl. v spojeniach typu *učiteľov začiatočníkov* nie je jasné, či ide o učiteľov, ktorí sú začiatočníci, alebo o učiteľov, ktorí učia začiatočníkov. Pre správne pochopenie takýchto konštrukcií je tu potrebné vziať do úvahy širší kontext.

Literatúra

GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986. 474 s.

HORECKÝ, J. - BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 430 s.

MOŠKO, G.: Prístavok, rovnorodý a viacnásobný vetný člen. Slovenská reč, *45*, 1980, s. 32–41.

NIŽNÍKOVÁ, J.: K problematike prístavku. In: Syntax a jej vyučovanie. Zost. J. Oravec. Pedagogická fakulta v Nitre 1982, s. 383–395.

NIŽNÍKOVÁ, J.: Nominatívny prívlastok. In: Zborník Pedagogickej fakulty v Prešove Univerzity P. J. Šafárika v Košiciach. Slavistika XXII. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988, s. 15–21.

NIŽNÍKOVÁ, J.: O vzťahu prívlastku a prístavku. Jazykovedný časopis, *36*, 1985, s. 41–46.

ORAVEC, J. – BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 261 s.

ORAVEC, J. – LACA, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973. 598 s.

Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava, Veda 1991. 533 s.

SCHENK, R.: O grafickom zobrazení vetnej skladby. Slovenský jazyk a literatúra v škole, *14*, 1968/1969, s. 208–224.

Jana Kesselová

VÝSTAVBA DIALÓGU DETÍ (I)

K záujmu o detskú reč nás priviedlo presvedčenie, že bez jej dôkladného poznania v období mladšieho školského veku zostane komunikatívna koncepcia

vyučovania slovenského jazyka len proklamovaným, ale nedosiahnuteľným cieľom. Vývin reči detí aj napriek značným individuálnym rozdielom je plynulý, a preto si myslíme, že formovanie komunikačnej (nielen jazykovej) kompetencie v jazykovom vyučovaní by malo bezprostredne nadviazať na obdobie imitatívneho osvojovania jazyka v predškolskom období. (Zo zdôrazňovania komunikatívnosti vyučovania však nevychodí, že popierame možnosti rozvoja metalingvických schopností detí mladšieho školského veku. Ide nám skôr o hľadanie pomeru medzi komunikatívnym a kognitívnym hľadiskom v jazykovom vyučovaní.)

Naším pôvodným zámerom bola analýza nepripravených monologických rečových prejavov detí 1. stupňa ZŠ. Čoskoro sme zistili, že obraz o detskej reči získaný iba z monologických prejavov bude neúplný a nepresvedčivý zo štyroch dôvodov.

Prvým dôvodom je neprirodzenosť komunikačnej situácie, v ktorej sme detský monologický prejav získavali (u časti detí prítomnosť neznámej osoby i vedomie, že prejav sa zaznamenáva, vyvoláva pocit neistoty, v inej skupine detí naopak túžbu vyniknúť a upozorniť na seba, čo sa odrazilo vo verbalizme).

Druhý dôvod spočíva v náročnosti súvislého monologického prejavu pre deti na začiatku školského obdobia. Dialóg ontogeneticky predchádza monológu. Aj z hľadiska vývinu ľudskej reči je v dvojici dialóg – monológ základným členom dialóg, kým monológ je "umelou" nadstavbou dialógu (Mukařovský, 1941, s. 146). Názor, že po vstupe do školy sa vývin vyjadrovacích schopností mnohých detí pribrzďuje (Čechová, 1985, s. 29–35), nás priviedol k záujmu o reč detí aj v predškolskom období. Tu sa priorita dialogických prejavov pred monologickými prejaví ešte výraznejšie než v školskom období.

Tretím impulzom na štúdium detského dialógu je tzv. vzájomné jazykové prispôsobovanie sa partnerov (Müllerová, 1978, s. 57–68). Ak sme pôvodne aj chceli vychádzať len z monologických prejavov, zistili sme, že monologický prejav slabších rozprávačov alebo mladších detí prechádza do dialógu s dospelým a nadobúda povahu tzv. školského dialógu (jednoslovné odpovede, opakovanie časti otázky v odpovedi dieťaťa zastiera hranice medzi aktívnou a pasívnou slovnou zásobou, pasivita dieťaťa pri výbere tematicko-obsahových zložiek dialógu atď.). V dialógu s neznámou dospelou osobou dieťa prekračuje hranice svojho ustáleného spôsobu vyjadrovania (bázu). Už prvé záznamy ukázali, že deti sa usilujú o dôslednejšiu výslovnosť, premyslenejšiu vetnú stavbu, starostlivejší výber slov, pomalšie tempo. Prispôsobovanie sa dieťaťa dospelému sa netýka vedomostí o téme. Deti dokážu vzájomne komunikovať a neberú ohľad na to, že dospelý obsahu dialógu nerozumie. To znamená, že monologický prejav alebo dialóg dieťaťa s dospelým treba pokladať za jeden, nie však jediný zdroj získavania informácií o vývine reči detí. Je nevyhnutné vziať do úvahy i vzájomnú dialogickú komunikáciu medzi deťmi.

Štvrtý dôvod súvisí s nerozpracovanosťou problematiky detského dialógu v našej literatúre. Výskum detskej reči u nás vychádza z písaných alebo hovorených monologických prejavov alebo z komunikácie medzi učiteľom a žiakom, komunikácia medzi žiakmi v školskom i mimoškolskom prostredí je málo prebádaná.

Našu prácu chápeme ako príspevok k poznaniu hovorených nepripravených dialogických prejavov detí na konci predškolského obdobia a počas mladšieho školského veku. Rozsah príspevku nás núti rozdeliť ho do dvoch častí. V prvej uvádzame teoretické východiská štúdia detského dialógu a osobitosti výstavby predmetového dialógu. Druhou časťou doplníme predstavu o dialogickej komunikácii detí analýzou niektorých zvláštností situačného a sprievodného dialógu.

2. Východiská v literatúre. – Pri úvahách o dialógu detí sa opierame o literatúru dvojakého zamerania. Na jednej strane o štúdie vymedzujúce podstatu dialógu a jeho základnú stavebnú jednotku, na druhej strane o literatúru vzťahujúcu sa na jednotlivé stránky detskej reči.

Od vydania Mukařovského štúdie Dvě studie o dialogu (1941, s. 145–180) sa do úvah o dialogickej komunikácii premietajú v rozličných terminologických obmenách tri stránky dialógu: striedanie partnerov v dialógu (u Mukařovského polarita "ja" a "ty"), spätosť s predmetnou situáciou a jednota významovej výstavby dialógu aj napriek tomu, že sa v ňom strieda aspoň dvojaký kontext. V novšej literatúre (napr. Müllerová, 1987) sa hovorí o členení dialogických prejavov na tematické bloky, v ktorých partneri dosahujú tematický súlad. S tematickým usporiadaním úzko súvisí obsahovo-pragmatická zložka dialógu. I na ňu upozorňuje J. Mukařovský v citovanej štúdii, keď pripomína, že do úvahy treba brať aj zmysel, ktorý účastník do dialógu vkladá.

Z troch stránok dialógu vychádza i definícia J. Mistríka (1985, s. 363). Podľa neho dialóg je "situačne zakotvený súvislý rozhovor rozličných osôb, ktoré sú v priamom a vzájomnom osobnom kontakte". O. Müllerová a M. Morávek (1976) považujú za účelné terminologicky odlíšiť od dialógu dyadickú komunikáciu. Za dyadickú komunikáciu považujú prenos informácií medzi dvoma partnermi, pričom jedným z nich môže byť aj skupina ľudí, masa ľudí alebo je príjemca neurčitý.

Názory na základnú výstavbovú jednotku dialógu sa rôznia. V súvislosti s jej vymedzením sa stretávame s termínmi replika, prehovor, otázka – odpoveď, stimul – apel, obsahovo-pragmatická jednotka.

Za jednotku dialógu J. Mistrík (1978) považuje repliku. Považuje ju za samostatný komunikát, ktorým sa nadväzuje na predchádzajúcu časť rozhovoru a súčasne vyjadruje nový postoj. Repliku vysloví odrazu a bez prerušenia jeden hovoriaci. Pojem replika používajú i C. Bosák a I. Camutaliová (1967). Charakterizujú ho ako neobsahovú nadvetnú jednotku dialógu. Tvorí ju celok, ktorý vysloví odrazu jeden hovoriaci, no ktorý nemusí byť obsahovo súvislý. Obsahovo súvislú výpoveď jedného hovoriaceho v dialógu nazývajú prehovor. To je obsahová nadvetná jednotka dialógu.

Prehovoru sa venuje detailnejšie C. Bosák (1974). Každý prehovor v dialógu považuje za potenciálny stimul. Z hľadiska vzťahu hovoriaceho a adresáta prehovory klasifikuje na dve skupiny podľa toho, či obsahujú (neobsahujú) explicitne vyjadrený zámer hovoriaceho vyvolať u počúvajúceho reakciu. Stimul teda môže byť apelom alebo neapelom. Z tohto chápania prehovoru vychodí, že dvojicu otázka – odpoveď pokladať za základnú dialogickú štruktúru je lingvisticky neopodstatnené.

Treba doplniť, že zo spojenia otázky a odpovede ako základnej stavebnej dvojice dialogického textu vychádza O. Müllerová (1982). Otázku však nestotožňuje s opytovacou vetou; za otázku v dialógu považuje i formálne neopytovaciu vetu s otázkovým významom (nabádanie poslucháča na poskytnutie informácie, na odstránenie neistoty, na potvrdenie domnienky a pod.). V takomto chápaní sa otázka vlastne približuje stimulu. O. Müllerová pracuje i s termínom replika a uvádza ho do vzťahu s obsahovo-pragmatickou jednotkou (1987). Na rovine čisto teoretických úvah považuje repliku za samostatný komunikát (hovoriaci nemôže vopred plánovať priebeh dialógu, repliky vyjadrujú elementárne komunikačné zámery). Treba súhlasiť s názorom, že na rovine empirického skúmania sa do popredia dostáva práve nesamostatnosť repliky a jej viazanosť na susedné repliky. Členenie dialógu na repliky dáva O. Müllerová (1987, s. 103) do vzťahu s členením na obsahovo-pragmatické jednotky. Obsahovo-pragmatickú jednotku vymedzuje ako "taký úsek textu, jimž mluvčí sděluje nějakou syntakticky a významově relativně ucelenou část obsahovo-pragmatického celku, jeho vyslovením sleduje nějaký elementární komunikační cíl". Replika môže byť zároveň jednou obsahovo-pragmatickou jednotkou, môže pozostávať z viacerých obsahovo-pragmatických jednotiek, zriedkavejšie niekoľko replík rôznych hovoriacich tvorí jednu obsahovo-pragmatickú jednotku.

Z hľadiska zamerania našej práce je zaujímavé hodnotenie dialógu T. S. Cazacovej (1966, s. 43). Upozorňuje na kritériá hodnotenia dialógu dieťaťa a dospelého. V reči dospelých stačí jednoduchý vzťah otázka – odpoveď na to, aby sme existenciu dialógu zaznamenali v najjednoduchšej podobe. V komunikácii s dieťatom však to, že dospelý odpovedá na prejav dieťaťa, nepovažuje za spoľahlivé kritérium na posúdenie, či naozaj ide o dialóg, pretože dospelý môže akýkoľvek hlasový prejav dieťaťa považovať za "otázku" a odpovedať na ňu. Preto za dialóg medzi dospelým a dieťaťom považuje reťaz replík (otázka dieťaťa – odpoveď dospelého – odpoveď dieťaťa). V slovnom vzťahu detí za dostatočné kritérium dialógu pokladá odpoveď jedného dieťaťa na otázku iného.

Tu sa už dostávame od dialógu k detskej reči. Naším cieľom nie je analýza doterajších výsledkov v tejto oblasti, preto len prehľadne naznačíme, akým smerom sa uberal záujem o detskú reč.

Výskum detskej reči v predškolskom období je orientovaný najmä na fonetickú stránku (Ohnesorg, 1947, 1957, 1972), rozvoj slovnej zásoby (Ohnesorg 1955; Janáček 1956; Čáda 1907) a syntaktickú stránku (Janáček, 1955). Charakter úvah o vývinových zákonitostiach reči detí v predškolskom období majú práce K. Ohnesorga (1948, 1959) a G. Janáčka (1954). O vývin reči v predškoslkom období sa zaujímajú aj psychológovia (Příhoda, 1971).

Z ďalších prác o detskej reči uvedieme iba tie, ktoré vychádzajú z materiálových záznamov jazykových prejavov slovenských a českých detí. Prehľadové štúdie o výskumoch detskej reči v iných krajinách uverejnil J. Průcha (1971, 1973, 1974, 1989). Komplexný opis jednotlivých jazykových rovín s uplatnením psycholingvistického a sociolingvistického prístupu predstavuje monografia M. Kalu a M. Benešovej (1976). Rozvoj slovnej zásoby sleduje J. Pačesová (1968), J. Holčík (1981, 1988/1989), sociolingvistický prístup uplatňuje D. Valíková (1971). Povahu špeciálne orientovaných sond majú štúdie K. Horálka (1949), J. Pačesovej (1972, 1984). Na vyjadrovanie žiakov počas vyučovacích hodín sú orientované štúdie

R. Brabcovej (1981/1982), O. Müllerovej (1980/1981). Pedagogickú komunikáciu skúma P. Gavora (1988).

Uvedené práce vychádzajú z monologických prejavov zväčša žiakov 2. stupňa ZŠ. Výskum dialogickej komunikácie sa obmedzuje na pedagogickú komunikáciu medzi učiteľom a žiakom. Ako sme už uviedli, i to bol jeden z momentov, ktorý v nás vzbudil záujem o komunikáciu medzi detskými partnermi.

3. Výstavba dialógu detí. – Za najvhodnejší materiál na interpretáciu rečového správania detí považujeme prirodzený dialóg v mikrosituáciách (medzi dvoma partnermi alebo v malej skupine). V práci vychádzame z magnetofónových nahrávok a fonetických prepisov rečových prejavov 5–6ročných detí z materskej školy a školskej družiny vo Svite. Dialogické prejavy sme zaznamenali v týchto komunikačných situáciách: a) dialóg skupiny detí na tému, ktorú si samy zvolili; b) dialóg skupiny detí počas kreslenia; c) dialóg dvojice detí pri hre; d) dialóg skupiny detí pri sociálnej hre.

Spoločným znakom získaných dialogických komunikátov je spontánnosť, nepredikta-bilita, nepripravenosť a bezprostrednosť. Uvedené vlastnosti sú podmienené tým, že dialogické prejavy vznikli bez vopred stanoveného cieľa a nijaký účastník dialógu nemohol jeho priebeh predvídať. To sú vlastnosti, ktorými sa dialógy detí odlišujú od didaktickej dialogickej komunikácie.

Ak vychádzame z komplexnej charakteristiky situácie dialógu (Morávek – Müllerová, 1976), dialogickým prejavom môžeme priradiť ďalšie spoločné črty: neoficiálnosť, komunikačná vyváženosť (symetria), striedavý informačný spád, tematická nehomogénnosť, obsahová neuzavretosť.

Aj napriek mnohým zjednocujúcim vlastnostiam sú zaznamenané dialogické prejavy vzájomne diferencované. Ich odlišnosť je podľa nášho názoru spôsobená rozmanitou funkciou, resp. zmyslom, ktorý vo vzájomnom kontakte detí majú (to neprotirečí predchádzajúcemu tvrdeniu o tom, že nemajú vopred určený cieľ). V nasledujúcej časti ukážeme, že zmysel dialógu úzko súvisí s jeho situačnou zakotvenosťou.

1. V situácii a) je dialóg jediným zmyslom stretnutia detí, t. j. verbálna aktivita detí je ich jedinou aktivitou. Miera spätosti dialógu s aktuálnou situáciou je nízka, pretože téma dialógu je od nej časovo i priestorovo vzdialená (spomienky detí na prežité udalosti). V tomto prípade sa situácia premieta do dialógu ako súhrn okolností, v ktorých sa dialóg uskutočňuje a ktoré ho ovplyvňujú (napr. prítomnosť detí v osobitnej miestnosti, účasť neznámej dospelej osoby, zaznamenávanie prejavov, vonkajšie vplyvy). Pretože zmyslom dialógu je sprostredkovanie informácií týkajúcich sa spoločného predmetu záujmu, nazveme tento typ dialógu predmetový.

2. V prípade b) je prítomnosť situácie v dialógu detí výraznejšia. Prejavuje sa to v podobe komentovania práve vykonávanej činnosti a jej výsledkov. Dialóg má v tomto prípade charakter sprievodnej aktivity inej činnosti detí. Každé dieťa pracuje samostatne, takže dialóg nemá koordinačnú funkciu. O tom svedčí i postupné vzďaľovanie témy dialógu od aktuálnej situácie. Dialóg nie je podmienkou

uskutočnenia činnosti, ale prebieha paralelne s ňou. V tomto prípade budeme hovoriť o sprievodnom dialógu.

3. V dialógu c) d) je miera prítomnosti situácie najvyššia. Dialóg je bezprostredne spätý so skutočnou životnou situáciou detí, je neoddeliteľnou súčasťou hry. Tento dialóg označíme ako situačný. (Uvedomujeme si, že spojenie situačný dialóg nie je najvýstižnejšie, pretože situačnosť je vlastná každému dialógu. Chceme však zdôrazniť, že v tomto prípade situácia priamo preniká do dialógu.)

Uvedené tri typy dialógu nepovažujeme za klasifikáciu detského dialógu. Pokúsili sme sa len o úvodnú charakteristiku získaného dialogického materiálu. Prejdeme k detailnejšiemu pohľadu na výstavbu dialogických komunikátov detí.

Začneme predmetovým dialógom. Po nadviazaní kontaktu s deťmi sme sa usilovali do tematického usporiadania dialógu nezasahovať a voľbu témy prenechať deťom. O. Müllerová (1987) v úvahách o spôsobe tematického usporiadania dialogickej komunikácie tvrdí, že základná téma sa realizuje prostredníctvom vedľajších tém a ďalej prostredníctvom hierarchicky usporiadaných tematických zložiek, ktoré sú v určitom vzájomnom vzťahu a zároveň aj vo vzťahu k hlavnej téme. V detskom predmetovom dialógu hierarchické usporiadanie tematických zložiek chýba. Dialóg možno rozčleniť na obsahovo-pragmatické celky, medzi ktorými sú vzťahy veľmi uvoľnené. Zoskupovanie obsahovo-pragmatických celkov pripomína voľné, na asociáciách založené radenie motívov, prirodzene, týkajúcich sa rozličných stránok života dieťaťa (udalosti rodinného života, zážitky, spomienky, podnety zo školského prostredia, televízne programy, rozprávkové námety). S neschopnosťou dlhšie sa koncentrovať na jednu činnosť a s postupným formovaním zvyku pozornosti zrejme súvisí fakt, že deti vstupujú do dialógu i replikami, ktoré s predchádzajúcimi vôbec tematicky nesúvisia. To môže byť výrazom neschopnosti pokračovať v téme, nezáujmu o ňu, prejavom túžby upozorniť na seba alebo výrazom silného citového zážitku; napr. v dialógu o zimných prázdninách je replika *A ja teraz chcem povedať hádanku*; v dialógu o víkendových plánoch *Teta, ale v Lučivnej sú už na písmene c, a my iba na r a to ma hnevá*; v dialógu o karnevale *A ja chcem teraz zaspievať*; v dialógu o televíznych programoch *Ale dnes nás pichali, my sme neplakali, len chlapci, oni sa robia frajeri a raz rozbili kvetináč.* Tematicky nesúvisiaca replika predstavuje významový zvrat, na ktorý ostatní partneri v dialógu reagujú dvojako: buď pokračujú v predchádzajúcom obsahovo-pragmatickom celku, alebo prijmú tematicky odlišnú repliku ako podnet na nový obsahovo-pragmatický celok.

V dialógu o zážitkoch sa repliky začínajú osobným zámenom *ja* vo funkcii podmetu (prípadne v spojení s uvádzacou časticou *a* alebo zdôrazňujúcou časticou *aj*), zriedkavo osobným zámenom 1. osoby množného čísla, ojedinele zámenom 3. osoby. Repliky tak nadobúdajú povahu krátkych monologických výpovedí:

Ja som bol prvý deň / som išiel / išiel som, spadol som, až mi toto odletelo, som si to založil, už potom som išiel dobre / a potom bol tam stĺp / ja som chcel vybočiť, ale nemohol som / a lyža polámaná na kúsky.

A ja keď som išiel s mojím bratom / na sánkovačku / a potom keď som sa spustil, tak som bol jak Mikuláš / že oči som mal sneh.

Ja som išiel raz na výlet v lete, oco chcel vybočiť a sme nabúrali do stromu / sme išli na Šíravu / bláznivo, rýchlo a potom sme si rozbili auto a ten ujo nás vytiahol.

A keď ja som išiel do Betlanoviec / nám prasklo koleso a sme museli dať trojuholník na cestu.

My keď sme išli do Patiniec, no tak tam sme išli tam hore a potom sme išli spať a samé komáre tam štípali, keď sme sa zobudili sme boli celí doštípaní.[1]

V ukážke je nápadná absencia osobných kontaktových konektorov. Podľa J. Mistríka (1985, s. 365) v takom prípade ani nejde o dialóg v pravom zmysle slova. Je to antipodický text k vnútornému monológu (ten je formálne monológom, ale z hľadiska jazykovej výstavby dialógom).

Problém monologickosti v dialógu nie je nový. Upozornil naň už J. Mukařovský (1941, s. 173). Tendenciu k monologickosti v dialógu vidí v tom, že počas dialógu sa spravidla jeden hovoriaci usiluje ovládnuť rozhovor, roly hovoriaceho a počúvajúceho sa len zriedkavo striedajú pravidelne. Ten účastník dialógu, ktorý má prevahu, je i nositeľom tendencie k monologizácii dialógu.

V predmetovom dialógu detí naopak veľmi často pozorujeme nielen rovnomerné rozdelenie rol počúvajúceho a hovoriaceho, ale i neveľké rozdiely v rozsahu replík v rámci jedného obsahovo-pragmatického celku a podobnú, až schematickú jazykovú stavbu jednotlivých replík. Komunikačnú symetriu v detskom dialógu vysvetľujeme malými rozdielmi v intelekte, vo vedomostiach, v osobných skúsenostiach a komunikatívnych zručnostiach detí rovnakého veku. Tendenciu k monologickosti vidíme v tom, že výsledný komunikát pôsobí ako reťaz samostatných a obsahovo uzavretých replík.

V predmetovom dialógu detí sme zaznamenali ešte jeden prejav tendencie k monologizácii. Dialóg, ktorého obsahovou zložkou je reprodukcia rozprávok, svojou výstavbou pripomína monologické výpovede viacerých detí. V obsahovo-pragmatických celkoch, v ktorých deti dosahujú tematický súlad, sa stierajú rozdiely medzi "pásmami" jednotlivých detí:

Že jedna princezná bola v kráľovstve a tam bol kráľ a potom ten Kazisvet, čo všetko pokazil / ale ešte toto vajíčko / on nevedel, že čo a zjedol vajce, také no, jak sa volá, on nevedel, aké to je, a on zomrel..

Dvaja chlapci prišli a oni chceli také jedno dievča a potom, potom oni našli to vajíčko, zobrali ho a / on si ho od nich požičal a rozbil ho.

A on zomrel a všetko kráľovstvo sa tak rozbilo.

Lebo to bolo toto / to nemal srdce, ale kameň / v tom vajíčku to bol ten život / a potom keď rozbili tí chlapci to vajíčko, tak on zomrel a oni sa vrátili.

A Kazisvet všetko pokazil, dom rozbúral aj všetko.

Hypertrofia deiktických prostriedkov a defektné syntaktické konštrukcie síce spôsobujú, že nezainteresovanému sa dialóg javí takmer nezrozumiteľný, ale z ukážky je predsa zrejmá snaha jednotlivých detí prispieť vlastnou replikou

[1] M. Kala – M. Benešová (1976) uvádzajú, že ešte aj na 2. stupni ZŠ chcú deti prostredníctvom monologických prejavov na seba upozorniť a v 90 % sú samy hrdinami svojich spontánnych rozprávaní.

k stavbe súvislého monotematického celku. Tento typ predmetového dialógu hodnotíme ako kolektívny monológ.

V predmetovom dialógu, ktorý aktuálna situácia síce ovplyvňuje, ale priamo do neho nevstupuje, sme rozlíšili dva výstavbové princípy:

a) v dialógu o zážitkoch je replika každého dieťaťa zároveň obsahovo-pragmatickou jednotkou (OPJ)

$$R_1 = OPJ_1$$

$$R_2 = OPJ_2$$

$$R_3 = OPJ_3$$

b) v tzv. kolektívnom monológu viac replík rôznych detí tvorí jednu obsahovo-pragmatickú jednotku

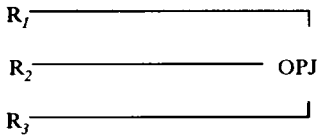

V druhej časti príspevku sa zameriame na spôsoby vyjadrovania rozličných komunikačných zámerov a na výstavbu situačného dialógu detí, ktorý vzniká ako bezprostredná súčasť skutočnej životnej situácie detí a je spätý s najprirodzenejšou formou ich kontaktu – s hrou. Štúdiu uzavrieme analýzou dialógu, ktorý považujeme za prechodný typ medzi predmetovým a situačným dialógom. Pretože ide o dialóg paralelne sa rozvíjajúci s istou činnosťou a tematicky často aj vzdialený od práve prebiehajúcej aktivity detí, nazývame ho sprievodný.

(Pokračovanie)

Literatúra

BOSÁK, C. – CAMUTALIOVÁ, I.: K výstavbě dialogu. Slovo a slovesnost, *28*, 1967, s. 3.

BOSÁK, C.: Stimul a apel v dialogu. Slovo a slovesnost, *35*, 1974, s. 350.

BRABCOVÁ, R.: K mluvenému vyjadřování v odborných předmětech. Český jazyk a literatura, *32*, 1981/1982, s. 79–82.

ČÁDA, F.: Zásoba a povaha slov mluvy dětské. Pedagogické rozhledy, *20*, 1907.

ČECHOVÁ, M.: Vyučování slohu. (Úvod do teorie.) Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1985.

GAVORA, P.: Pedagogická komunikácia v základnej škole. Bratislava, Veda 1988.

HAKES, D. T.: The development of metalinguistic abilities in children. Berlin, Springer-verlag 1980 (recenzia Plichtová, J., Jazykovedný časopis, *34*, 1983, s. 87–89).

HOLČÍK, M.: Rozvoj reči žiakov prvého stupňa základnej školy z hľadiska starostlivosti o rozvoj ich slovnej zásoby. [Kandidátska dizertačná práca.] Bratislava, Ústav experimentálnej psychológie SAV 1981.

HOLČÍK, M.: Tvorba slovnej zásoby žiakov. Slovenský jazyk a literatúra v škole, *35*, 1988/1989, s. 138 – 141.
HORÁLEK, K.: Funkčnost v dětské řeči. Slovo a slovesnost, *10*, 1949, s. 252 – 253.
JANÁČEK, G.: Vývoj dětského vyjadřování. Pedagogika, *4*, 1954, s. 481 – 494.
JANÁČEK, G.: Počáteční vývoj dětské věty. Pedagogika, *5*, 1955, s. 514 – 527.
JANÁČEK, G.: Počáteční rozvoj slovní zásoby českého dítěte. Český jazyk, *6*, 1956, s. 121 – 127, 168 – 172.
KALA, M. – BENEŠOVÁ, M.: Jak mluví vaše dítě? Olomouc, Pedagogická fakulta UJEP 1976. 238 s.
MISTRÍK, J.: Paralingvistické prostriedky v dialógu. Slovo a slovesnost, *39*, 1978, s. 325 – 327.
MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985, s. 361 – 370.
MUKAŘOVSKÝ, J.: Kapitoly z české poetiky. Praha, Melantrich 1941, s. 145 – 180.
MÜLLEROVÁ, O. – MORÁVEK, M.: Dyadická komunikace. (Pokus o komplexní charakteristiku situace dialogu.) Slovo a slovesnost, *37*, 1976, s. 195.
MÜLLEROVÁ, O.: O jazykovém přizpůsobování partnerů v dialogu. Naše řeč, *61*, 1978, s. 57 – 68.
MÜLLEROVÁ, O.: K mluvenému vyjadřování žáků v odborných předmětech. Český jazyk a literatura, *31*, 1980/1981, s. 58 – 67.
MÜLLEROVÁ, O.: Otázka a odpověď v dialogu. Slovo a slovesnost, *43*, 1982, s. 200 – 212.
MÜLLEROVÁ, O.: Principy strukturace dialogu. Slovo a slovesnost, *48*, 1987, s. 110 – 123.
OHNESORG, K.: O vývoji dětské řeči a její fonetice. Pedagogické rozhledy, *3*, 1947, s. 65 – 91.
OHNESORG, K.: O mluvním vývoji dítěte. Praha, Jednota českých filologů 1948. 67 s.
OHNESORG,K.: Růst slovní zásoby v dětské řeči. Philologica, *1*, 1955, s. 85 – 107.
OHNESORG, K.: Druhá fonetická studie o dětské řeči. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1957.
OHNESORG, K.: Naše dítě se učí mluvit. Praha 1959.
OHNESORG, K.: Štúdia z porovnávacej fonetiky detskej reči. In: Logopedický zborník. 1. Logopedické poradenstvo. Red. J. Liška. Košice, Krajský ústav národného zdravia 1972, s. 107 – 123.
PAČESOVÁ, J.: The development of vocabulary in the child. Brno, Universita J. E. Purkyně, 1968.
PAČESOVÁ, J.: K vývoji gramatických kategorií v dětské řeči.
In: Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university. Řada jazykovědná. A 20. Red. A. Lamprecht. Brno, Universita J. E. Purkyně 1972, s. 9 – 19.
PAČESOVÁ, J.: Deiktické kategorie v řeči českého dítěte. Slavica Slovaca, *19*, 1984, s. 11 – 16.
PRŮCHA, J.: K teorii osvojování jazyka u dětí předškolního a školního věku. Pedagogika, *16*, 1971, s. 867 – 882.
PRŮCHA, J.: Sovětská psycholingvistika a některé její pedagogické aplikace. Studie ČSAV č. 13. Praha, Academia 1973. 123 s.
PRŮCHA, J.: Výzkum dětské řeči a komunikace v socialistických státech. Pedagogika, *24*, 1974, s. 281 – 291.
PRŮCHA, J.: Trendy (psycho)didaktických výzkumů ve Francii. Pedagogika, *39*, 1989, s. 557.
PŘÍHODA, V.: Ontogeneze lidské psychiky I. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1971.
SLAMOVÁ-CAZACOVÁ, T.: Dialog u dětí. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966. 151 s.
VALÍKOVÁ, D.: Běžně mluvený jazyk nejmladší generace města Havířova. Praha 1971.

Jolana Nižníková

DOTAZNÍKOVÝ PRIESKUM VYJADROVANIA ROZKAZU A ŽIADOSTI V SLOVENČINE

Rozkaz a žiadosť v slovenčine sa primárne vyjadrujú imperatívom VF v spojení s klesavou konkluzívnou kadenciou. Okrem tohto základného prostriedku sa však môžu realizovať celým radom iných prostriedkov, ktorým sa doteraz väčšia pozornosť nevenovala.

V roku 1991 sme uskutočnili prieskum pomocou dotazníkov, ktorý mal poskytnúť doklady o spôsoboch vyjadrovania najfrekventovanejších typov rozkazovacích viet. Respondentmi výskumu boli študenti Filozofickej fakulty v Prešove (170) a študenti stredných škôl (140) – obidvoch slovenských gymnázií a Strednej priemyselnej školy strojníckej v Prešove. Zúčastnených študentov sme požiadali, aby do prieskumu zapojili aj svojich rodičov, príp. starých rodičov, aby sme získali čo najpestrejšie vekové zastúpenie respondentov. Na prieskume sa zúčastnilo celkove 500 osôb (358 žien a 142 mužov). Okrem študentov to boli zamestnanci rôznych profesií v celkovom počte 190 (50 učiteľov, 36 úradníkov, 34 technikov, 11 zdravotných sestier, 49 robotníkov, 10 iných). Vekové rozvrstvenie bolo od 14 rokov až nad 60 rokov: do 18 rokov (185), 19–25 rokov (139), 26–40 rokov (56), 41–50 rokov (72), 51 až 60 (33) a nad 60 rokov (15 respondentov). Vzdelanostná úroveň bola v rozpätí: základné školy (151), odborné učilištia (34), stredoškolské humanitné (214) a stredoškolské technické vzdelanie (56), vysokoškolské vzdelanie humanitného zamerania (34) a technického zamerania (11 respondentov).

Dotazník obsahoval 10 zadaní, na základe ktorých mali respondenti napísať vety, ktorými by:

1. sa v cudzom meste obrátili na neznámeho človeka, aby im povedal, ako sa dostanú na stanicu;
2. požiadali svojho učiteľa/nadriadeného, aby ich zajtra uvoľnil zo školy;
3. požiadali priateľku, aby s nimi išla do kina;
4. prikázali deťom, aby boli ticho/aby išli von;
5. požiadali svojho učiteľa/nadriadeného, aby im vysvetlil, čo majú robiť;
6. poprosili matku, aby ich zobudila ráno o šiestej;
7. požiadali priateľku, aby im požičala knihu;
8. požiadali susedov, aby im prevzali poštu;
9. prikázali dieťaťu, aby si na ceste dávalo pozor;
10. požiadali svojho nadriadeného, aby im požičal pero.

Spracovaním vyplnených dotazníkov sme získali päťtisíc rôznych výpovedí, ktorých obsahom bola výzva na vykonávanie nejakej činnosti.

Výsledky sú dosť prekvapujúce najmä preto, že prostriedok, ktorý sa pokladá za primárny – imperatív VF + kadencia – tvorí v celom súbore iba 38 % a tzv. explicitné performatívne formulky iba 1 %, aj to výlučne pri vyjadrení prosby a návrhu. Veľmi nízky výskyt explicitných performatívnych formuliek možno azda vysvetliť tým, že výpovede uvádzané v dotazníkoch predstavujú zväčša živé typy bezprostrednej, prevažne ústnej komunikácie, kým vety typu *Rozkazujem Ti/Vám + inf/aby... Vyzývam Vás, aby...* sú typické prostriedky úradného styku a v bežnej komunikačnej situácii pôsobia neprirodzene. Až v 62 % výpovedí sa výzva na konanie nejakej činnosti realizuje inými prostriedkami.

1. Z výpovedí so slovesom v imperatíve tvoria skoro celú tretinu (28 %) výzvy zamerané na deti a iba zvyšok predstavujú výzvy zamerané na iné osoby. Zaujímavé je aj to, že z celkového počtu výpovedí so slovesom v imperatíve iba tretina (31 %) obsahuje striktný príkaz, z čoho až 88 % tvoria príkazy deťom. Zostávajúce

dve tretiny tvoria zmiernené príkazy, a to alebo prostredníctvom lexikálnych prostriedkov (*Deti, buďte tichúčko),* citovo podfarbených oslovení (*Peťko, mamička, zlatko* a pod.), pripojenej vety, ktorá vysvetľuje dôvod rozkazu *(Deti, buďte ticho, musím pracovať),* intonácie, alebo častícovým či kontaktovým *prosím Vás/Ťa* v antepozícii, postpozícii alebo vloženým do imperatívnej výpovede *(Mami, prosím Ťa, zobuď ma o šiestej),* príp. aj dodatočným pripojením častice alebo príslovky typu *áno, hej, dobre* so stúpavou intonáciou *(Choď sa hrať von, dobre?)* alebo aj kombináciou uvedených spôsobov.

V rámci zmierneného rozkazu osobitnú skupinu tvoria výpovede s imperatívom sponového slovesa *byť* + *taký dobrý/láskavý* + imperatív VF, ktoré predstavujú celú pätinu výpovedí so zmierneným rozkazom. V spojení s detským adresátom (3 %) však môžu vyjadrovať predstieranú vážnosť alebo iróniu. Takéto hodnotenie je však možné iba v spojení s intonáciou, celkovou situáciou a mimikou hovoriaceho, čo sa však v prípade dotazníkového prieskumu nedá realizovať. Tento typ vyjadrenia výzvy stojí už na rozhraní medzi zmierneným rozkazom a žiadosťou.

V porovnaní s pomerne bohatou škálou na zmiernenie rozkazu sú prostriedky na jeho zosilnenie chudobnejšie a v našom súbore predstavujú iba zanedbateľné percento. Striktný rozkaz vyjadrený infinitívom tvorí iba 1 %, iba o niečo vyššiu frekvenciu má striktný rozkaz vyjadrený menným výrazom, príp. citoslovcom *(Von!, Ticho!, Psst!)* (4 %). Obidva prostriedky sa vyskytli iba vo vzťahu k detskému adresátovi. Ich autormi sú – okrem jedinej výnimky – veľmi mladí ľudia bez skúseností s výchovou detí, ktorí ešte nemajú dosť trpezlivosti, príp. aj láskavosti vo vzťahu k deťom. Okrem týchto prostriedkov sa rozkaz zosilňuje aj lexikálnymi prostriedkami *(Buďte už konečne ticho),* pripojenou vetou, ktorá vyjadruje hrozbu *(Dávaj si pozor, lebo ťa zrazí auto!),* príp. aj slovosledom a intonáciou, ktorá sa v písanej podobe premieta do niekoľkých výkričníkov *(Ticho buďte!!!).*

2. Z nepriamych prostriedkov na vyjadrenie výzvy na vykonanie/nevykonanie nejakej činnosti má v našom súbore najvyššiu frekvenciu kondicionál VF. Výpovede s kondicionálom tvoria 35,3 % všetkých výpovedí. Najpočetnejšiu skupinu z nich (36 %) predstavujú výpovede s kondicionálom modálneho slovesa *môcť* v kladnom tvare + infinitív plnovýznamového slovesa + antikadencia/kadencia *(Prosím Vás, mohli by ste mi požičať pero? Pán profesor, mohli by ste ma uvoľniť z vyučovania?).* Spojenie so záporom modálneho slovesa, pri ktorom môže byť iba stúpavá intonácia, predstavuje v našom súbore iba 5 % prípadov *(Pán sused, nemohli by ste mi prevziať poštu?).* Okrem žiadosti o realizovanie nejakej činnosti hovoriaci pomocou kondicionálu modálneho slovesa zisťuje aj postoj adresáta k svojej žiadosti (vo výpovediach s formou otázky) alebo hodnotí realizáciu svojej žiadosti zo svojho hľadiska ako možnú, príp. svoju výzvu podáva skôr ako návrh, s ktorým adresát môže, ale nemusí súhlasiť – pri výpovediach s formou oznámenia *(Mohli by ste nám prevziať poštu. Mohli by ste sa ísť hrať von).*

Druhým najfrekventovanejším druhom výzvy s kondicionálom sú výpovede s kondicionálom plnovýznamového slovesa v zápornom tvare (20 %) a v kladnom tvare (14,5 %), napr.: *Pán sused, (ne)prevzali by ste nám poštu? Pán vedúci,*

(ne)vysvetlili by ste mi, čo mám robiť? Aj v tomto type, podobne ako v predchádzajúcom, je použitie kladu a záporu pri VF iba vecou výberu hovoriaceho, ale nemení vecný obsah žiadosti. Pri zápore ide zo strany hovoriaceho o signál, že adresát môže jeho žiadosť odmietnuť, a teda že realizáciu či nerealizáciu obsahu žiadosti pokladá za výlučné právo adresáta.

Tretím najčastejším typom sú výpovede s kondicionálom sponového slovesa *byť* + *taký dobrý/láskavý* + kondicionál plnovýznamového slovesa + antikadencia, napr.: *Pán profesor, boli by ste taký láskavý a uvoľnili by ste ma z hodiny?* Záporný tvar má v tomto type veľmi nízku frekvenciu, predstavuje necelé jedno percento. Súvisí to azda s tým, že hovoriaci pokladá za dostatočne zdvorilú žiadosť, keď použil frazeologizované spojenie *boli by ste taký dobrý, láskavý,* preto použitie záporu pokladá za nadbytočné.

Z ostatných typov si pozornosť zasluhujú prípady, keď hovoriaci kondicionálom modálneho slovesa vyjadruje aj svoj postoj k deju. Od predchádzajúcich typov sa tieto prípady líšia predovšetkým svojím intonačným stvárnením: nemajú opytovaciu, ale oznamovaciu intonačnú schému a môžu sa realizovať iba s kladným slovesom, napr.: *Pán vedúci, chcel by som si zajtra vybrať dovolenku/potreboval by som na zajtra voľno.* Takéto prípady predstavujú iba 10 % všetkých žiadacích viet s kondicionálom. K tomuto typu možno prirátať aj výpovede s kondicionálom slovesa *môcť*, ktoré však majú vždy formu otázky a modálne sloveso môže mať kladnú aj zápornú podobu: *Nemohol/mohol by som si vziať zajtra dovolenku?*

Zostávajúce typy výpovedí s kondicionálom sú zriedkavé. Môžu mať čiastkový význam návrhu *(Čo keby si šla so mnou do kina/Čo tak ísť zajtra do kina?),* žiadosti v podobe hodnotiaceho oznámenia *(Bola by som rada, keby ste ma uvoľnili zajtra z práce)* alebo otázky so súčasným zisťovaním postoja adresáta k realizácii žiadanej či navrhovanej činnosti *(Nechcelo/chcelo by sa ti ísť do kina?).*

3. Tretiu, najmenej početnú skupinu výpovedí v našom súbore predstavujú typy so slovesom v indikatíve, ktoré tvoria 26,7 % všetkých výpovedí. Možno ich rozdeliť na dve základné skupiny. Početnejšiu skupinu (až 95 %) tvoria výpovede s vonkajšou formou otázky. Ich základnú štruktúru reprezentuje indikatív plnovýznamového VF (zriedkavejšie modálneho VF v spojení s infinitívom plnovýznamového slovesa) + antikadencia. Z nich až v 99 % je sloveso v kladnom tvare, iba 1 % tvoria prípady so slovesom v zápore, napr.: *Mama, zobudíš/nezobudíš ma o šiestej? Nepôjdeš so mnou do kina? Môžete mi požičať pero?* Osobitnú skupinu v rámci tohto typu predstavujú výpovede s indikatívom sponového slovesa *byť* + *taký dobrý/láskavý* + indikatív futúra plnovýznamového slovesa + antikadencia, napr.: *Pán učiteľ, budete taký dobrý, uvoľníte ma z hodiny? Pani suseda, budete taká láskavá a prevezmete nám poštu?*

Všetky výpovede s indikatívom a formálnou štruktúrou otázky boli adresované nadriadenému alebo rovnocennému partnerovi, iba v jednom prípade bola takáto výzva adresovaná deťom *(Môžete byť konečne ticho?).* Vo väčšine prípadov išlo o žiadosť s rôznou mierou zdvorilosti, príp. až prosbu, v jednej tretine išlo o výzvu s čiastkovou sémantickou hodnotou návrhu priateľke, ktorá môže byť alebo inklu-

zívna (ak návrh zahŕňa aj hovoriaceho a sloveso je v 1. osobe plurálu: *Pôjdeme/Ideme do kina?)*, alebo neinkluzívna (so slovesom v 2. osobe, napr.: *Pôjdeš do kina?*).

Zostávajúcich 5 % výpovedí so slovesom v indikatíve tvoria výzvy s formálnou podobou oznámenia. Ich základnú schému tvorí indikatív plnovýznamového (príp. modálneho slovesa + infinitív) + klesavá konkluzívna kadencia. Osobitnú skupinu v rámci tohto typu predstavujú explicitné performatívne formulky, ktoré sa v našom súbore vyskytli iba pri čiastkových sémantických hodnotách prosby *(Prosím Vás o uvoľnenie z vyučovania)* a návrhu *(Navrhujem, aby sme išli do kina).* Tieto typy sú však skôr ojedinelé a ich výskyt je minimálny (0,8 % z celého súboru).

Najčastejšie sa výzva s indikatívom a klesavou intonáciou vyskytla pri čiastkovej sémantickej hodnote rozkazu dieťaťu, aby si na ceste dávalo pozor, ktorý bol pretransformovaný do podoby oznámenia v celej pätine výpovedí, pričom hovoriaci (vo všetkých prípadoch išlo o učiteľov) zrejme pokladali za potrebné obšírnejšie vysvetlenie, ktoré sa ťažko dá vtesnať do strohej podoby rozkazu, napr.: *Keď ideš cez cestu, musíš sa pozrieť, či nejde auto, aby ťa nezrazilo. Paľko, na ceste musíš byť veľmi opatrný, mohlo by prísť autíčko a zrazilo by ťa.*

Ojedinele sa tento typ používa namiesto žiadosti či prosby, zriedkavo aj návrhu, napr.: *Pán šéf, zajtra si beriem dovolenku. Vedúci, zajtra potrebujem dovolenku.* Okrajovo sa sémantická hodnota výzvy vyjadruje vedľajšou alebo aj niektorou hlavnou vetou súvetia, napr.: *Sudeda, keď Vás pekne poprosím, prevezmete mi poštu? Susedka, Vy mne dnes prevezmete poštu a ja Vám zajtra urobím nákup.*

Spôsoby vyjadrenia výzvy na vykonanie nejakej činnosti a percentuálne zastúpenie jednotlivých typov v našom dotazníkovom prieskume prehľadne znázorňujú tabuľky:

Slovesný spôsob	Percento výskytu
Imperatív	38,0 %
Kondicionál	35,3 %
Indikatív	23,7 %

Rozkazovacie vety so slovesom v imperatíve

Formálne prostriedky	Percentuálne zastúpenie v jednotlivých zadaniach 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.	Percento z celk. počtu
striktný imperatív VF	1 - 1 59 - 3 5 - 42 1	11,3 %
infinitív	1	0,1 %
menný výraz	4	0,4 %
zmiernený imperatív	4 2 - 18 14 67 29 9 48 20	21,0 %
buďte taký dobrý/ láskavý	- 2 - 3 7 13 3 19 - 4	5,2 %
	5 4 1 8 25 83 37 28 91 25	38,2 %

Rozkazovacie vety so slovesom v kondicionáli

Formálne prostriedky	Percentuálne zastúpenie v jednotlivých zadaniach 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.	Percento z celk. počtu
kondicionál VF	4 4 4 - 7 2 9 9 - 12	5,1 %
záporný kond. VF	- 8 21 - 7 1 10 13 - 13	7,3 %
kond. mod. VF	20 28 - 6 28 2 18 11 - 15	12,8 %
kond. zápor. mod. VF	2 1 - 3 3 1 - 6 - 4	2,0 %
boli by ste taký dobrý/láskavý	7 14 - - 1 1 2 9 - 7	4,1 %
neboli by ste taký dobrý/láskavý	3	0,3 %
mohli by ste byť taký dobrý/láskavý	2	0,2 %
nemohli by ste byť taký dobrý/láskavý	1	0,1 %
čo keby + VF/čo tak + inf.	2 1	0,3 %
nechcelo by sa ti + inf.	3	0,3 %
1. os. kond. mod. VF + inf	- 14 - - - - - - 1 5 6	2,6 %
bola by som rada, keby	1 1	0,2 %
	33 73 31 11 46 7 40 55 - 57	35,3 %

Rozkazovacie vety so slovesom v indikatíve

Formálne prostriedky	Percentuálne zastúpenie v jednotlivých zadaniach 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10.	Percento z celk. počtu
indikatív VF + antikad.	47 7 46 - 17 4 9 3 - 7	14,0 %
záporný indik. VF + antikad.	3	0,3 %
môžeš/te + inf. + antikad.	14 4 1 1 6 - 7 - - 5	3,8 %
nemôžeš/te + inf. + antikad.	1 - - - 1 - 1	0,3 %
nemôžete byť taký láskavý + antikad.	1	0,1 %
budete taký dobrý/ láskavý + antikad.	- 2 - - 4 4 1 7 - -	1,8 %
môžem poprosiť o	- 3 1 - 2 - 2 3 - 5	1,6 %
máš čas/chuť/náladu	- - 3	0,3 %
nemáš čas/chuť/ náladu	5	0,5 %
chceš + inf. + antikad.	1	0,1 %
nechceš + inf. + antikad.	9	0,9 %
indik. VF + kad.	- 2 - 3 - - - 3 9 -	1,7 %
musím/potrebujem	2 - - - 1	0,3 %
prosím o...	- 2 1 1 3 - - 1	0,8 %
navrhujem	1	0,1 %
pozývam	1	0,1 %
	62 22 69 5 33 9 23 17 9 18	26,7 %

Dotazníkový prieskum ukázal, že infinitív je oveľa menej frekventovaným prostriedkom na vyjadrenie výzvy na vykonanie nejakej činnosti, než sa to všeobecne predpokladá. Za základný prostriedok ho možno pokladať iba v tých prípadoch, keď je hovoriaci v nadriadenom postavení vo vzťahu k adresátovi a túto svoju nadriadenosť si uvedomuje. Aj v týchto prípadoch sa však prejavuje tendencia k zmierneniu strohého rozkazu.

V prípadoch, keď je hovoriaci v závislom postavení voči adresátovi, príp. keď si uvedomuje, že realizácia či nerealizácia obsahu jeho žiadosti závisí výlučne od adresáta, za základný prostriedok možno pokladať kondicionál (najčastejšie modálneho slovesa *môcť*, zriedkavejšie plnovýznamového slovesa v spojení s antikadenciou, príp. aj s kadenciou). Zmiernený imperatív so štruktúrou oslovenie + *prosím* + imperatív VF + kadencia sa v tomto type ukazuje ako prevažujúci vo vzťahu k blízkym osobám v súkromnom styku (v našom prípade vo vzťahu k matke). V obidvoch prípadoch však výpovede nemajú charakter rozkazu, ale žiadosti s rôznymi stupňami zdvorilosti, príp. až prosby, pri ktorej je závislosť hovoriaceho najvýraznejšia.

Indikatív + antikadencia sa v našej vzorke vyskytol ako prostriedok prevažujúci vo vzťahu k rovnocennému partnerovi (priateľke) alebo vo vzťahu k neznámemu náhodnému chodcovi. V obidvoch prípadoch sa nadriadenosť jedného z účastníkov komunikácie objektívne nevyskytuje alebo aspoň neprejavuje na jazykovej forme výzvy. Rozdiel medzi nimi spočíva v tom, že vo vzťahu k priateľke nadobúda výzva skôr charakter návrhu, kým vo vzťahu k neznámemu chodcovi ide o žiadosť, ktorá však nemá taký zdvorilý charakter ako vo vzťahu k nadriadenému. Výpovede s prevahou indikatívu s antikadenciou sa tak rozpadajú na dve skupiny: na výzvu so sémantickou hodnotou návrhu a žiadosti.

Podobný prieskum realizovala J. Svobodová v rokoch 1986–1988 v Ostrave so žiakmi a študentmi základných, stredných škôl a Pedagogickej fakulty v Ostrave. Hoci metodika prieskumu bola odlišná, základné tendencie, ktoré sa prejavili v obidvoch prieskumoch, sú dosť podobné. Ide o tendenciu nahrádzať strohý imperatív inými, zdvorilejšími formálnymi prostriedkami a aj o vyčlenenie troch základných typov výzvových výpovedí: imperatívnej, zdvorilostnej a návrhovej. Pravda, čiastkové výsledky sú často až diametrálne odlišné. Základný rozdiel je v pomerne vysokom výskyte imperatívnych konštrukcií aj pri žiadosti, návrhu a prosbe a v pomerne nízkom výskyte výpovedí s kondicionálom modálneho slovesa pri zdvorilej žiadosti v ostravskom prieskume, ktorý sa v našom materiáli nepotvrdil. Domnievame sa, že tento rozdiel súvisí najmä s vekovým zložením respondentov. Kým v našom prieskume išlo zväčša o dospelých ľudí a nemali sme zastúpenú vzorku do 14 rokov, vekové zloženie ostravského prieskumu bolo od šesť do dvadsaťpäť rokov, teda boli to zväčša nedospelí ľudia, ktorí svoju prevahu voči mladším rovesníkom môžu dávať najavo práve pomocou istých imperatívnych konštrukcií a vo vzťahu k dospelým používajú chudobnejší inventár gramatických prostriedkov. Istú mieru rozdielnosti vo frekvencii základných formálnych prostriedkov na vyjadrenie rozkazu a žiadosti v obidvoch dotazníkových prieskumoch možno, pochopiteľne, vysvetliť aj štruktúrnymi zákonitosťami slovenčiny a češtiny, ktoré napriek svojej blízkosti predstavujú

osobitné jazykové systémy s vlastnými normami a zákonitosťami. Dotazníkový prieskum formálnych prostriedkov na vyjadrenie rozkazu a žiadosti je iba prvou sondou do problematiky komunikačných typov viet. Bude ho potrebné rozšíriť aj na ďalšie modálne typy a najmä na výskum ich intonačnej charakteristiky v ústnych jazykových prejavoch.

Daniela Bačíková

ZÁHORSKÝ DIALEKT V SÚČASNEJ SLOVENSKEJ PRÓZE

Nárečia alebo len isté nárečové prvky využívajú slovenskí spisovatelia vo svojich dielach už oddávna, preto na tieto diela sústreďujú svoju pozornosť dialektológovia. Dlhodobo a sústavne sa rozborom nárečových prvkov najmä v prozaických dielach autorov oravskej proveniencie zaoberá A. Habovštiak (1958, 1972, 1986). A. Habovštiak aj sám ako spisovateľ využíva nárečie rodnej južnej Oravy (napr. Oravské chodníčky, 1985). Z mladých slovenských dialektológov sa využívaním nárečí v slovenskej umeleckej literatúre zaoberá aj M. Smatana (1988).

V príspevku sme sa zamerali na využitie záhorského dialektu (jeho charakteristiku porov. Krajčovič, 1988) súčasne žijúcich a tvoriacich spisovateľov. V modernej, umelecky hodnotnej próze využíva dialekt Záhoria najmä rodák z Jakubova Š. Moravčík, v skromnej miere aj D. Dušek, hoci nie je pôvodom Záhorák. Charakter zábavného, ľahšieho žánru typu rozprávania ľudového rozprávača má dielo Š. Hajdina (porov. Smatana, 1988). Na analýzu záhorských nárečových prvkov sme vybrali tri prózy spomínaných autorov: zbierku poviedok a príbehov Ej, Macejku, Macejku od Š. Hajdina (1985), román Sedláci od Š. Moravčíka (1988) a kratučkú poviedku Topografia od D. Duška zo zbierky poviedok Kalendár (1987).

1. Knižka Š. Hajdina Ej, Macejku, Macejku je mozaikou veselých príbehov zo Záhoria a najmä pre Záhorákov. V týchto príbehoch sú zaznamenané mnohé skutočné i vymyslené šibalstvá a figliarske kúsky, ktoré kolovali v reči obyvateľov záhorského regiónu. Treba povedať, že túto útlu knižočku majú vo veľkej obľube aj sami Záhoráci, lebo si v nej overujú vlastný zmysel pre humor, ale aj typickú šikovnosť prekabátiť, "prevést" toho druhého. V minulosti, a to i nedávnej, žili ľudia na dedine viac spoločensky, lebo podstatnú časť voľného času im nezaberala televízia ani iné masovokomunikačné prostriedky. Knižka Š. Hajdina svojou kompozíciou pripomína rozprávanie ľudového rozprávača, ktorý zužitkoval a do nárečia pretransformoval všetky známe miestne historky, vtipy a pestvá. Všimneme si bližšie, ako je v tomto diele zachytené záhorské nárečie.

1.1. Podstatná časť príbehov je zaznamenaná nárečím, nárečie sa ďalej najčastejšie vyskytuje v priamej reči postáv a v dialógoch. Dva nárečové prvky obsahuje aj inak spisovná autorská reč: a) vykanie staršej osobe pri rozprávaní o nej, kontaminované s onikaním (vyskytuje sa aj v iných nárečiach), napr.

Výnimkou neboli ani strýc Imra Čeberák, keď upadli do osídel rybárskej vášne. – V obci boli strýček Janek známy ako dobrý kosec. – Všetci museli dodržiavať také rovnaké tempo, aké nasadili strýček Venda. – Strýček Zajíc zvážali družstevné obilie, lebo vtedy kombajny ešte neboli a mlátilo sa mláťačkami.

Takýto spôsob rozprávania o osobe, ktorej vykáme, používajú dodnes mnohí príslušníci staršej a strednej generácie s nárečovým povedomím, ktorí sa inak dialektu v komunikácii úplne vzdali. b) podoba mužských rodných mien, ktoré majú v spisovnej slovenčine koncovku *-o*, v záhorskom dialekte sú však zakončené na *-a*. Náležite je zmenená aj ich paradigma:

Miša bol rád, že sa z kúpania vymotal. – Francka sa takáto reč dotkla, lebo nevedel, čo robil Ferda s vínom. – Výnimkou neboli ani strýc Jožka Kačura.

1.2. Osobitosti v hláskosloví, ktoré sú pre záhorský dialekt charakteristické, sa v knižke Š. Hajdina vyskytujú veľmi často a sú aj náležite transkribované. Ide o tieto osobitosti: a) asibilácia (*vidzíte, ščascí, dojdzi, k jedzeňú, dzedzina, ošidzit, dzivák, dzeci, stracím*), b) stopy po mäkkých perniciach (*pri pivje, neviprávjajte, sebja, nemjel, vjec, spjev, dvje, človjek*), c) disimilácia (*pán farál*), metatéza *r/l* (*strýc Frolian*), d) väčšia frekvencia vokálu *e* namiesto *o* (*nezebere, teho, nemoheų, čemu*), e) absencia vokálu *ä* (*pata, patka, maso*).

1.3. V skloňovaní podstatných mien sa v záhorskom nárečí nachádzajú viaceré charakteristické tvary, ktoré sú v práci Š. Hajdina početne zastúpené. Ide najmä o tvar G sg. *-u* rodných mien mužského rodu zakončených na *-a* (*strýca Imru, strýca Juru*), ale aj apelatív toho istého zakončenia (*taký srala, takého sralu*). Iným typickým znakom v skloňovaní substantív v záhorskom nárečí je ešte aj dnes živý vokatív (*šenkénu, Lojzku, strýče Štefane*). Typické sú aj podoby základných číslovíek (*oba dvá, tré, štiré*).

1.4. Z časovania možno v dialógoch postáv pozorovať všetky zásadné črty záhorského nárečia, napr. základný tvar minulého času zakončený na bilabiálne *-ų* (*Co bych s takovým zetem aj robių? – Tvúj otec by s ňú aj mňa predsékeų. – Takého darebáka svjet nevidzeų. – Nedaų by sis pú deci?*), archaická podoba zvratných slovies (*nepotáhųa sis'?, moseųs', spomínaųs'*).

1.5. Lexika diela Š. Hajdina je bohatá, pestrá, rôznorodá, tak ako sú pestré a rozmanité jednotlivé príbehy. Autor často využíva ľudové termíny, ktorých frekvencia u nás v minulosti súvisela najmä s rozmachom remesiel (*pop* – obuvnícke lepidlo, *knip* – obuvnícky nôž, *patka* – spodná časť kosy, *kamének* – brúsny kameň, *karmina* – zabíjačková hostina, *fršlín* – odrastenejšie prasa, *gréfa* – rebrina, *vodnár* – nekvalitné, riedené víno, *kurotva* – jarabica, *šárka* – rad poskladaného dreva.

1.6. Frazeológia sa v knižke Ej, Macejku, Macejku využíva veľmi bohato. Jej podstatným znakom je to, že je to frazeológia s celoslovenskou platnosťou, autor ju iba transformoval do záhorského dialektu (porov. Smatana, 1988):

Co reveš, jak kebi ťa šeci čerci na vidli brali! – Šak na konci bič pléská. – Je to dzífča do koča i do voza. – Tu máš tvojeho synáčka, šeckýma mascama mazaného. – Vidzím, že si nevjeríci Tomáš.

1.7. Znakom záhorského nárečia je neuplatňovanie pravidla o rytmickom krátení. Ak sa v próze Š. Hajdina vyskytujú aj isté nedostatky v zachytení nárečia, jedným z týchto nedostatkov je malá frekvencia príkladov s porušením rytmického krátenia a veľká frekvencia slov s náležitým uplatnením pravidla o rytmickom krátení: *keri naozajstno smúca* – správne *smúcá, nevjeríci Tomáš* – spr. *nevjerící, tam kikiríka* – spr. *kikiríká, že sa vrátiš* – spr. *vrátíš*. Náležitých tvarov v tomto zmysle je pomerne málo, napr. *ze šeckých kútú*.

Knižka Š. Hajdina Ej, Macejku, Macejku je najmä zábavným čítaním. Nárečie, ktoré v nej autor bohato využíva, má hodnotu dokumentu, teda záznamu dialektu najmä v oblasti hláskoslovia, mennej a slovesnej flexie a v zaznamenaní mnohých ľudových termínov. Frazeológia, ako sme už spomenuli, je celoslovenská. O tom, že dialógy jednotlivých príbehov boli do nárečia pretransformované, svedčia aj niektoré doklady, na ktorých sa prejavuje určitá neprirodzenosť, nepôvodnosť, napr. *Veru, tu sú ryby trošku školenejší, bež bárde inde.*

2. Kniha Š. Moravčíka Sedláci (Próza nás hriešnych) je jednou z dvoch originálnych próz venovaných Záhoriu. Proti "záhoráckej ságe" V Kiripolci svine kujú, ktorou sme sa podrobnejšie zaoberali v recenzii (porov. Bačíková, 1989), ide o komornejšie ladený príbeh, lyricko-epickú retrospektívu do tragického obdobia kolektivizácie u nás. Hoci ťažko určiť žáner tejto prózy – natoľko svojský je Moravčíkov prístup k spracúvaniu témy – dielo, v ktorom autor vo veľkej miere využil rodné nárečie, pôsobí neobyčajne organickým, homogénnym dojmom. Záhorský pôvod autora spolu s hlbokým, pozitívnym vzťahom k rodnému kraju, poznanie ľudskej psychiky, vystihnutie jednotlivých postáv a postavičiek, ku ktorým, či už hriešnym alebo nehriešnym, má autor kladný vzťah – to všetko spolupôsobilo na vznik pozoruhodného diela. Nárečie z tejto prózy "nevyčnieva", je jej súčasťou a neslúži len na dosahovanie groteskności či komiky.

Podobne ako u Š. Hajdina aj u Š. Moravčíka sa nárečie vyskytuje najčastejšie v dialógoch, v priamej reči, menej v spisovných výpovediach, v ktorých nachádzame už spomenutý spôsob vykania spolu s onikaním (*A čo ich strká do pŕs, to ich strká do pŕs*). Znakom nárečia je aj gramatická životnosť zvieracích substantív, tu tiež začlenená do autorskej, spisovnej reči (*Somnambulní vlkolaci pricválali*).

2.1. Z hláskoslovných osobitostí záhorského dialektu nachádzame v diele všetky podstatné znaky. Sú to: a) asibilácia (*hledzet, dalmacín* – divý vinič, *jeho maci, vrcúlka, oproci, Pucifár, šedzivý, nedzela*), b) stopy po mäkkých perniciach (*mjeu̯, pješky, neobjedovali, mjakého, bjelítko*), c) stopy po 2. palatalizácii (*Panence Márii*), d) konsonantická skupina *str* namiesto *čr* (*strevo*), e) väčšia frekvencia vokálu *e* namiesto *o* (*járkem, k temu, kosteu̯, kerého*), v niektorých prípadoch sa namiesto *l* vyslovuje *u̯* (*zu̯até, kou̯em, chu̯ap, napou̯edňe, odmu̯ada*).

2.2. Charakteristické znaky mennej flexie záhorského nárečia sú bohato a náležite využité. Patria sem: prípona *-i* lokálu substantív zakončených na *r* a *z* (*na húri, na tem majíri, na dvori, na vozi*), často používaný vokatív (*strýče, starečku, rybinko, bezbožníku* a pod.).

2.3. Najcharakteristickejšia črta slovesnej flexie záhorského dialektu, základný tvar minulého času zakončený na *u̯*, je v Moravčíkovom diele veľmi frekventovaná (*sceu̯a si, byu̯o, vidzeu̯, sedzeu̯, zaspívau̯a, spau̯a*).

2.4. Nárečová lexika v próze Š. Moravčíka neobsahuje také množstvo ľudových termínov ako jeho próza V Kiripolci svine kujú (1988), ale je v nej niekoľko pozoruhodných nárečových lexém (*žgongolce, kotrňa* – hlava, *turošina* – kukurica, *lošák* – kôň, *nalúmat sa* – poriadne si vypiť, *ďugat* a *hňugat* – kopať, *zajícúv chléb* – chlieb, ktorý sa nezjedol na poli a doniesol sa domov deťom). Zriedkavejšie používanie ľudových termínov súvisí s výrazne lyrickým a expresívnym tónom, v akom je ladená Moravčíkova úprimná výpoveď o strastiach záhorských sedliakov, ktoré prežívali počas násilnej kolektivizácie. O to viac sa uplatňuje frazeológia znejúca v záhorskom dialekte.

Najčáž si zvyknút, potom to už volajak pújde – heslo Záhorákov. – Co sa tam hádžeš jak potkan v masi? – Co si si chyciu̯a, teho sa drž! – Porád mja moheu̯ parom uchycit. – Na to by vás užiu̯, kerý pred kerého! – Nech si dajú po chrápje. – Ide na mja jak cigán na skapacinu.

Jeden zo znakov záhorského nárečia, a to neplatnosť pravidla o rytmickom krátení sa v Moravčíkovej práci veľmi využíva (na rozdiel od Hajdinovej prózy). Niekoľko príkladov: *Tá si zasúží – Vyjdete na žebráckú palicu. – Tak ani vy nevstúpíte do družstva? – Lebo sa to váží na vážkách, kerá kerú preváží.*

Pozoruhodným umeleckým postupom charakteristickým pre Š. Moravčíka je slovná hra, založená na zvukomaľbe a na náhodnej zvukovej zhode. Hra so slovami sa v Moravčíkovej próze vyskytuje tak v autorskej reči (spisovnej), ako aj v nárečí. V rovine spisovného vyjadrovania nachádzame viaceré slovné hry (*Próza nás hriešnych. – Škoda reči, niet o čom čimčarovať. Čím čarovať? – On sipí... On si pýta. – Mamka. Mám kameň na srdci*), zaujímavejšie novotvary sa však vyskytujú v nárečovom vyjadrovaní (*Chlapci, chrúsci – paparúsci* – tu sa využíva viacero nárečových prostriedkov: a) asibilácia, b) životnosť gramaticky neživotných zvieracích substantív, c) nárečová lexika; *hledat darmolézky – darmo si lézeu̯* – aj v tomto prípade autor využíva viacero čŕt záhorského dialektu).

Zaujímavým spôsobom pristupuje Š. Moravčík k tvoreniu a používaniu vlastných mien a názvov. V nocionálnych, neexpresívnych vlastných menách a toponymách sa záhorská lexika vyskytuje vo veľkej miere (*Štvrtecká lína, Za spu̯avem, Krvavá mu̯áka, Husí dolina, Dzíle, Kadúbek*). Expresívny charakter majú osobné vlastné mená a prezývky, ktoré sú súčasne charakterizačným prostriedkom postáv (*Macej Ceckau̯kobyu̯, Krivý s Piščaňou, Eríšek Sirotný so Starou Krvnatkou, Herdús so Svatými Kolenami*). Pomenovania osôb (*ablegát, bubligátor* – agitátor) a vecí (*bombaje, gombaje* – kombajny) sú utvorené deformáciou názvov nových reálií, ktoré boli dedinskému ľudu v minulosti málo známe a dobre korešpondujú s Moravčíkovou hrou so zvukovou stránkou slova.

Zvuková stránka vyjadrovacích prostriedkov, ktoré Š. Moravčík používa, by si zaslúžila samostatnú štúdiu. V tomto príspevku sme sa pokúsili poukázať na niektoré z nich.

3. V útlej poviedke D. Duška Topografia slúži nárečie ako charakterizačný prvok strýca Alojza. Na rozdiel od Moravčíkovej a Hajdinovej prózy sa v spisovných výpovediach, teda v autorskej reči, nárečové prvky nevyskytujú.

3.1. Z oblasti hláskoslovia sa v Duškovej poviedke vyskytujú tieto znaky záhorského dialektu: a) asibilácia (*uvidzíš, zhodzili, podzívaj sa, dzíra, tecinka*), b) stopy po mäkkých perniciach (*pjekné, mjeų*), c) *u* namiesto slabičného *l* (*ani chúpka, sunko, dúho*).

3.2. Z osobitostí v skloňovaní D. Dušek používa nominatív maskulína singuláru zakončený na *-a* (*tata*), skloňovanie gramaticky neživotných zvieracích substantív podľa životných vzorov (*červíci*), vokatív (*potvoro, starečku, tecinko, Andrejku, Katko*).

Zo slovesnej flexie nachádzame u D. Duška základný tvar minulého času zakončený na bilabiálne *ų* (*ochutnaų, byųo, vypių, stretęų*).

3.3. Frazeológia je zastúpená niekoľkými prirovnaniami (*Vy to tam máte hųadké jako voják helmu*).

4. Záver. V troch prozaických dielach, ktoré sme sa v tomto príspevku pokúsili analyzovať, sa záhorský dialekt využíva ako plnohodnotný kompozičný prostriedok. V zbierke príbehov Š. Hajdina Ej, Macejku, Macejku slúži nárečie najmä na vyvolanie grotesknosti, komiky. D. Dušek v poviedke Topografia využíva prvky záhorského dialektu na charakterizáciu starého človeka, strýca Alojza. Dá sa tu vycítiť aj istá symbolika – strýc Alojz umiera, a pretože on je jedným z mála nositeľov nárečia v Duškových prózach, zdá sa, že s ním umiera aj nárečie. Nárečie je však plnokrvné a živé v románe Š. Moravčíka Sedláci (Próza nás hriešnych). Je nielen charakterizačným prvkom jednotlivých postáv, ale tomuto autorovi slúži aj ako základ pre slovnú hru. Š. Moravčík vie na nárečí budovať, vie ho ďalej rozvíjať. Z trojice autorov, ktorých prozaické útvary sme sa v tomto príspevku pokúsili analyzovať, je práve Š. Moravčík neopakovateľným žonglérom so slovami – nárečovými i spisovnými. Jeho dielo aj vďaka tomu nadobúda charakter osobitného diela aj z jazykovej stránky.

Literatúra

BAČÍKOVÁ, D.: Uplatnenie záhorského dialektu v najnovšom diele Š. Moravčíka. Kultúra slova, *23*, 1989, s. 252 – 254.

DUŠEK, D.: Kalendár. 2. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1987. 120 s.

HABOVŠTIAK, A.: Oravské chodníčky. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1985. 320 s.

HABOBŠTIAK, A.: Tvorba L. N. Jégého vo vzťahu k oravským nárečiam. In: Studia Academica Slovaca. 15. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 161 – 173.

HABOVŠTIAK, A.: Nárečový slovník v literárnej tvorbe Martina Kukučína. In: Letopis Pamätníka slovenskej literatúry 1972. Red. J. Chovan-Rehák. Martin, Matica slovenská 1972, s. 79 – 101.

HABOVŠTIAK, A.: O dialektizmoch v Bodenkovej knihe Na starom grunte. Slovenská reč, *23*, 1958, s. 185 – 194.

HAJDIN, Š.: Ej, Macejku, Macejku... Bratislava, Príroda 1985. 136 s.

KRAJČOVIČ., R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

MORAVČÍK, Š.: Sedláci (Próza nás hriešnych). Bratislava, Smena 1988. 193 s.

SMATANA, M.: Využívanie nárečí v slovenskej umeleckej literatúre. Slovenská reč, *53*, 1988, s. 282 – 290.

Pavol Odaloš

POZNÁMKY O ARGOTE ODSÚDENÝCH

1. V nápravnovýchovných ústavoch (NVÚ) sa sústreďujú asociálne osoby, ktoré si tu po súdnom sankcionovaní odpykávajú trest odňatia slobody. V relatívne uzavretom prostredí NVÚ niektorí odsúdení či skupiny takýchto jednotlivcov pokračujú v nepovolených až nezákonných praktikách, ktoré sú porušovaním Poriadku výkonu trestu odňatím slobody (PVTOS). Je len logické, že takéto činnosti utajujú a niekedy na konšpirovanie využívajú aj špeciálny lexikálny súbor vytvorený (odsúdenými) v tomto prostredí. Lexikálny súbor považujeme za argot (tajná reč funguje s komunikačným úmyslom dosiahnuť určitý cieľ) a zakomponúvame ho do väčšieho komplexu argotu asociálov.

1.1. Za argot v širšom zmysle slova považujeme každý lexikálny súbor používaný na utajovanie, akým je napr. argot detí. No argot v užšom zmysle slova charakterizuje súbor konšpiratívneho charakteru skupiny s protispoločenskou (nezákonnou) orientáciou, ako napr. argot asociálov, ktorý sme rozčlenili na argot v NVÚ a argot mimo NVÚ. Argot asociálov sme definovali ako nespisovnú lexiku s prvotným významom pre skupinu, ktorá ho používa na dorozumievanie, pričom táto skupina vedome porušuje zákon alebo iné spoločenské či morálne normy, aby získala hmotné alebo iné osobné výhody, v konečnom dôsledku väčšinou finančné prostriedky. Preto utajuje fakty pred tými, ktorí nie sú nositeľmi argotu, lebo prezradenie či všeobecná známosť informácií by mala negatívne alebo neželané dôsledky pre skupinu (Odaloš, 1990). Tu treba zdôrazniť rozmer argotu asociálov ako tajnej reči, ktorý je citeľný vo vzťahu skupina – spoločnosť, ale aj dimenziu ako médiá interpersonálnej komunikácie v skupine, teda vzťah jednotlivec a skupina.

1.2. Na diferencované poznanie tajnej reči v jednotlivých nápravnovýchovných skupinách výkonu trestu či v predbežnej väzbe je, zrejme, dôležitá miera utajovania pomocou lexikálneho súboru. Miera utajovania je priamo úmerná "druhému životu" odsúdených, čiže sankcionovateľnej či priam trestnej činnosti v NVÚ, resp. stupňu izolácie a následne potrebe komunikácie medzi sebou v nápravnovýchovnom zariadení alebo s okolím mimo neho. Väčšia izolácia spoločensky nebezpečných jednotlivcov a zrejme aj väčšia miera utajovania preto bude v 3. nápravnovýchovnej skupine v uzavretých ústavoch, kde sú odsúdení trvalo viazaní na ubytovacie jednotky, resp. u recidivistov aj v predbežnej väzbe, napr. ako v 1. nápravnovýchovnej skupine v otvorených a polootvorených oddeleniach, kde majú väčšie možnosti pohybu (Odaloš, 1991).

2. Cieľom nášho príspevku je analyzovať lexiku argotu odsúdených, ktorú sme získali vlastným priamym i nepriamym výskumom, resp. čiastočne sme čerpali z materiálov s touto problematikou (Košecký, 1979; Kosorínová, 1991). Súčasne na niektorých miestach porovnávame materiál s príspevkom o českom argote z 30. rokov (Oberpfalzer, 1934). Aj keď rozbor nesleduje komplexnosť či konečnosť, resp.

uzavretosť problematiky, nateraz je to najpodrobnejšia sonda do lexikálneho výraziva tohto prostredia.

2.1. V jadre argotických slov sa nachádza komunikačný trojuholník penitenciárne sankcionovaných aktivít, ktorého vrcholy tvoria tematické okruhy lieky – alkohol – civilné peniaze, teda reality, ktoré nepovoľuje PVTOS. Spojitosť liekov či alkoholu, resp. ich náhrad s civilnými peniazmi signalizuje nadväznosť s prostredím mimo NVÚ, kde sa sankcionované reality nakupujú a potom rôznymi kanálmi prenikajú do nápravnovýchovného zariadenia. Tam sa predávajú za ústavné poukážky alebo už priamo za civilné peniaze, ktoré sa ďalej investujú a "operácia" sa opakuje. Cieľom transakcie je osobný prospech vo forme peňazí, ale zväčša sa sleduje získanie tovaru pre seba alebo pre vlastnú skupinu, resp. v hre je upevnenie mocenského postavenia v globále (Odaloš, 1991).

2.2. Kvantita pomenovaní dokazuje, že centrom jadra lexikálneho súboru je názvoslovie liekov.

Už všeobecné názvy pre lieky nadmerne až návykovo požívané tvoria synonymický rad: *klepky, fety, broky, guľaté, fogáče*. Najfrekventovanejším členom tohto synonymického radu a jeho dominantou je pomenovanie *klepky* (v penitenciárnej literatúre sa spomínajú aj *klepy;* Kováč, 1981), v komunikácii nápravnovýchovného zariadenia fungujú pomenovania *klepať* (omamovať sa, nadmerne požívať lieky) a *naklepaný* (omámený), ktoré vznikli z toho, že medzi odsúdenými obľúbený yastil vo forme prášku bolo treba vytriasť z vrecúška poklepaním. Neskôr toto pomenovanie začalo fungovať ako pars pro toto pri označovaní akéhokoľvek lieku. Nadmerné požívanie liekov odsúdenými sa odzrkadlilo pri pomenovaní *bedňa* (10 ks tabletiek) i v tom, že názvy niektorých liekov majú častejšie koncovku množného čísla (teda nepožíva sa jeden liek, ale viacej naraz), napr. felsol má pomenovanie *zelené*. Medzi odsúdenými sú preferované antiastmatiká (bronchodilatantia), pre ktoré existuje aj samostatné pomenovanie *dýchače*. Podľa farby názvu na obale sú motivované ďalšie antiastmatiká: *červené* (yastil) a *čierne* (asthmin). Iné antiastmatiká majú metaforickejšie pomenovania *kobylinec* (antasthman) a *kukurica* (podľa tvaru, oxyphyllin). Obľúbené sú aj antipyretiká (patriace do radu analgetík), napr. pre alnagon sú dva názvy – *áčko* (akronymizácia v kombinácii s deriváciou) a *kyseláč* (podľa chuti), ďalej sedolor je *drevo* (názov je motivovaný silnými účinkami lieku) a dinyl je *déčko* (podobný slovotvorný postup ako v prípade áčka). Nadmerne sa požívajú aj ďalšie lieky: z psychofarmák anxiolytikum diazepam spofa, 10 mg, má názov *desať*. Pre iné nadmerne požívané lieky, napr. fenmetrazín, dexfenmetrazín, neuralgen, acylpyrin a pod., sme špeciálne pomenovania nezaznamenali.

2.2.1. Zneužívanie liekov odsúdenými je pre niektoré ich vedľajšie účinky viac-menej náhradou za nedostupný alkohol, napr. za obľúbený rum. Alkohol sa niekedy odsúdení snažia vyrobiť, napr. *čučo* (alkohol z chleba) alebo *čokoroso* (alkohol z ovocia, sirupu atď.). Účinky alkoholu sa súčasne dosahujú pitím tekutín často škodlivých zdraviu, napr. *brenďák* (drevený lieh rozriedený vodou), *koro* (acetón rozriedený vodou a stiahnutý ako víno; následok dlhého pitia je oslepnutie),

učko (syntetické riedidlo rozriedené vodou), *modrý bols* (riedená i neriedená okena, príp. s cukrom). Odsúdení konzumujú aj rôzne prípravky rozriedené vodou, napr. novodurové lepidlo, zubné pasty, želé po holení a pod.

2.2.2. V NVÚ je pre odsúdených majetkom doslova všetko. Peniaze ako kapitál tu preto majú strategickú funkciu. Odsúdení do konca septembra 1991 používali špeciálne ústavné poukážky (mali rovnakú hodnotu ako koruny), za ktoré si mohli v bufete nakupovať rôzne veci. Existencia ústavných poukážok sa odôvodňovala tým, že absenciou civilných peňazí v NVÚ sa sledovala prevencia pred masovým obchodovaním s rôznym zakázaným tovarom z civilného prostredia. Tento krok však neznemožňoval pašovanie zakázaného tovaru do nápravnovýchovného zariadenia, iba ho minimalizoval. Ústavné poukážky fungovali bez samostatného názvu, alebo mali rôzne, často dehonestujúce názvy, napr. *geršle, chechtáky, mot'o* a pod. Civilné peniaze tu fungovali ako valuta, preto mali aj názov *tvrdé*. Podobný vzťah zachytil F. Oberpfalzer (1934), uvádzajúc výpovede zo "smolných kníh", ktoré obsahujú priznania pri mučení a sú zapísané literárne neupraveným spôsobom. Mladoboleslavský zápis z roku 1597 zachytávajúci priznanie zlodeja obsahuje tieto slová: *prach* (drobné peniaze) a *tvrdej* (toliar). Civilné peniaze (bankovky) v NVÚ mali doteraz tieto názvy: 500 Kčs – *norton* (podľa Javy 500 Norton), 1 000 Kčs – *bedřich* (podľa portrétu na bankovke) a *tác*, 100 Kčs – *kilo*. Legalizovaním používania civilných peňazí v NVÚ (budú odsúdeným vyplácané v rámci vreckového) zrejme bude potrebné uvažovať o vyčlenení ich názvov z jadra argotu (pretože už nebudú zakázané).

2.2.3. Podobné účinky ako alkohol a lieky má pitie silných čajov (sú minimálne 6-7krát koncentrovanejšie ako bežne konzumované čaje, ba niektorí odsúdení pijú dokonca 18-21krát silnejšie koncentráty).

Pitie silných čajov je v súčasnosti povolené. Zrejme sa tu vychádza z tézy o menšom zle, keď má takmer masový charakter. Legalizovaním pitia čajových koncentrátov sa vyčlenili ich názvy a ďalšie pomenovania súvisiace s touto problematikou z jadra argotu odsúdených. Legálnym fungovaním stratila celá činnosť sviatočnú rituálnosť, čaje sa varili až v päťlitrových pohároch (*päťároch*), no realizuje sa pre funkčnosť v penitenciárnom prostredí. Silné čaje svojimi účinkami kompenzujú frustrované potreby odsúdených.

Odsúdení si varia čaj pomenovaný *magorák*, menej často *magorár* (silný čaj, slabý čaj je *seno*) z *desiny indiána*, t. j. z balenia 10 g indického čaju (používajú aj názov *vietnam* – vietnamský čaj), ktorý vsypú do 7 dl vody. Do vody dajú *ponorák* (ponorný varič; menej frekventovaný názov variča je *traktor*, lebo pri varení hučí) a po zvarení čaj pijú. Okrem *desiny* odsúdení používajú aj ďalšie balenia, napr. *kocku* (balenie čaju po 25 g) a *slona* (čaj vážiaci 50 g). *Magorák* sa môže pripraviť aj z vývaru tabaku a čaju, príp. sa mieša s alkoholom. Po konzumácii čaju sa z odsúdeného stáva *magor* (omámený dočasnými účinkami silného čaju; funguje tu aj sloveso *zmagoriet'*; obidve slová sa používajú aj v kontexte s liekmi a alkoholom v tom istom význame). Po vypití čajového koncentrátu ostáva z neho zvyšok, označovaný ako *farák*, ktorý sa môže ďalej konzumovať (napr. s cukrom).

2.3. Pri rozbore pomenovaní z jadra argotu sme zistili nadužívanie slov utvorených metaforicky a metonymicky. Nápadné to bolo v centre jadra, do ktorého sme zaradili pomenovania liekov. Z 18 vymenovaných liekov je takto utvorených 11 (6 metaforicky a 5 metonymicky). Je možné, že tieto spôsoby tvorenia môžu priamo súvisieť s tendenciou utajovania, podobne aj relatívne veľký počet cudzích slov (analyzujú sa v časti 3.5.). Metaforicky a metonymicky utvorené pomenovania sa identifikujú oveľa ťažšie, než napr. slová utvorené univerbizáciou, ktoré v centre jadra reprezentuje len pomenovanie *desať* z diazepanu spofa 10 mg, utvorené univerbizáciou pomocou synekdochy.

V jadre argotu sa pri metaforizácii uprednostňuje vonkajšia podoba, vonkajší tvar vecí (*guľaté, bedňa*) alebo zhoda v nejakej inej vlastnosti (vo farbe – *modrý bols*, v chuti – *kyseláč*, v sile účinku – *drevo*), príp. podobnosť v tvare skombinovaná s určitou vlastnosťou, napr. *broky* (guľaté a tvrdé). Pri metonymizácii sa realizuje hlavne postup pars pro toto, napr. pomenovanie bankovky podľa portrétu na nej (*bedřich*, v ústnej komunikácii funguje slovo *smetana*), označenie liekov podľa farby názvu na obale (*červené, zelené, čierne*), resp. identifikovanie čaju podľa obrázka na jeho obale (*slon*).

2.4. Väčšina jadra argotu tvorí výrazivo z trojuholníka penitenciárne sankcionovaných aktivít, ktoré sú porušovaním PVTOS vo všetkých nápravnovýchovných skupinách. Každá skupina má svoje ďalšie obmedzenia, napr. v 3. nápravnovýchovnej skupine a vo väzbe je izolácia väčšia, preto jednotlivci sú viazaní na ubytovacie jednotky. Je tu teda aktuálne (a nielen tam) dorozumievanie prostredníctvom toaletných rúr a komunikovanie z okna do okna, a tak prvá činnosť dostala názov *telefón*, druhá *televízor*. Na nepovolené komunikovanie sa využívajú pomenovania *holub* (list odoslaný nelegálnou cestou) a *kôň* (ilegálna zásielka, napr. spustená na špagáte o poschodie nižšie).

3. Ďalšie argotické pomenovania sa navrstvujú na jadro argotu, pričom sankcionovaním niektorej oblasti pomenúvanej lexikálnym mikrosúborom môže nastať dynamický presun jeho terminológie do jadra argotu. Opačným smerom sa názvoslovie čajov i civilných peňazí legalizovaním vysunulo z tohto jadra. Navrstvená časť lexiky obsahuje mozaiku tematických okruhov, napr. názvy pre príslušníka Zboru väzenskej a justičnej stráže (ZVJS), názvy pre odsúdených, názvy pre rôzne reality a činnosti v nápravnovýchovnom zariadení so spektrom podokruhov.

3.1. Príslušník ZVJS sa všeobecne označuje pomenovaním *bachár*, ktoré je pravdepodobne motivované zastaraným slovom *bachár/vachtár* (strážnik). S. Košecký (1979, 1984) motiváciu tohto slova vysvetľuje priezviskom rakúskeho predstaviteľa štátnej moci Bacha. Ďalší príslušníci ZVJS majú tieto označenia: *veľký kôň* alebo *dévečák* (veliteľ smeny), *malý kôň* (zástupca veliteľa smeny), *poľovné komandá* (strážni), *čiernoprdelník/černoprdelník* (strážny), *kukučkár, kukuk* (strážny, ktorý pozerá do ciel cez *dikel* – okienko), *režimák* (referent režimu), *kontráš* (útvarový vyšetrovateľ) a pod. V označovaní príslušníkov ZVJS odsúdení vyjadrujú k nim negatívny vzťah až opovrhnutie. Ich názvy sú motivované pomenovaniami zvierat, resp. kombináciou čiernej farby so zadkom.

3.2. Zreteľne viac pomenovaní sme zaznamenali pre odsúdených. Odsúdený sa všeobecne nazýva *mukel* (ide o adaptovanie českého výrazu *mukl*, ktorého výklad môžeme podať z českého spojenia "muž určený na likvidáciu"). Pomenovanie *basista* používajú civili mimo NVÚ na označenie odsúdených, pracujúcich na rôznych miestach mimo nápravnovýchovného zariadenia, alebo vo všeobecnej komunikácii na pomenovanie trestaných občanov. Odsúdený je izolovaný v *lapáku, lágri, čučáku* (NVÚ), napr. v Leopoldove je to *leopoľdovák*. Odsúdený rómskeho pôvodu je *morgoš, čierny kábel, čierna hadica* alebo len *hadica* (pomenovania skôr fungujú ako nadávky). Odsúdení môžu byť pomenovaní aj podľa charakteru činnosti, ktorú spáchali: *prcačkár* má na svedomí znásilnenie a *prepadačkár* lúpežné prepadnutie, *čór, čórkar* je zlodej (funguje aj sloveso *čórovať* "kradnúť"), *veľkopanský paragrafista* rozkrádal donedávna ešte socialistické vlastníctvo, preto má aj názov dekoratívnu formu, resp. podľa príslušného trestu, napr. *smrťkár* je odsúdený na trest smrti (v súčasnosti je zrušený). Ďalšie pomenovania odsúdených priamo súvisia s istou ich vlastnosťou: *kolchozníci* sú dvaja alebo viacerí, ktorí vytvárajú *kolchoz*, t. j. majú všetko spoločné (aj peniaze); *sliepka, zajačik* je ten, kto sa dá sexuálne využívať za poskytnuté výhody. Ak spisovné slovo získa v argote iný význam, môže sa v tomto (argotickom) význame používať aj iné slovo nejako s ním súvisiace, napr. používanie pomenovaní zvierat na označovanie homosexuálov. Odsúdení vykonávajúci homosexuálnu prostitúciu sa často pomenúvajú ženskými menami, napr. *Erika* alebo *Zuzka*, príp. zdrobnenými označeniami realít patriacich žene, napr. *Papučka, Kabelka* a pod. *Džan/džán* i *žán* je odsúdený, ktorý "slúži" inému, zvyčajne fyzicky alebo finančne silnejšiemu. Odsúdený dávajúci pozor je *stojka*; iný, ktorý pre isté výhody všetko povie, je *bonzák, práskač* a *pípač*. Pomocník bonzáka je *myš*. Toto pomenovanie sa však vzťahuje aj na odsúdeného, ktorý sa má materiálne lepšie. Negatívne vlastnosti myši teda predurčili označenie odsúdených s výrazne záporným hodnotením. F. Oberpfalzer (1934) uvádza, že už v 30. rokoch asociálne živly takto volali falošných hráčov a celkove záporne hodnotených mužov. Ďalšie charakteristiky ľudí vo výkone trestu: *mluvka* (kto len rozpráva a nič nepodnikne), *oblbovák* (kto sa snaží klamstvom upútať na seba pozornosť), *kontajnerista* (kto dojedá zvyšky potravín po druhých), *salámista* (kto nemá o nič záujem), *mostár* (kto nemá domov), *humusák* (kto je nečistotný).

3.3. Pomenovania, ktoré sa navrstvujú na jadro argotu, už nie sú z hľadiska spôsobov tvorenia také metaforické a metonymické, napr. *digitálky* (putá), *sliepka, zajačik, myš, medveď* (opasok s putami), *nakŕmiť* (pichnúť nožom), *diera* (samoväzba), *špina* (tuš na tetovanie), *tunel* (podraz, na ktorý sa nedá prísť) a pod. Zreteľnejšie miesto tu má univerbizácia deriváciou, napr. *kukučkár, mostár, smrťkár* (názvy osôb s príponou *-ár*), *leopoľdovák, oblbovák, humusák, režimák* (názvy osôb s príponou *-ák*), *salámista, kontajnerista* (názvy osôb s príponou *-ista*) atď.; ojedinele funguje odsekávanie kombinované s deriváciou: *terky* (tetovanie).

3.4. V penitenciárnom prostredí v rámci komunikačnej interakcie personálu ZVJS s odsúdenými sme u odsúdených postrehli tendenciu obsahovo vlastné rečové prejavy agresívnejšie interpretovať a neraz aj s použitím vulgarizmov. Zväčša

neuvedomovaná kompenzácia verbálne vyjadrenej agresivity uvoľňuje až zmierňuje predchádzajúcu tendenciu evidentnou humorizáciou a ironizáciou prejavu, miernejšie kompenzovanie sa dosahuje zveličovaním až absolutizáciou problému či problematiky. Aj v rámci lexiky sú badateľné dve línie: na jednej strane sú to vulgarizmy, na druhej strane slová plné humoru a irónie. V rámci vulgarizmov dominujú nadávky. Okrem bežných typov nadávok, ktoré sa tu používajú v rámci interakcie odsúdený – odsúdený, no nie sú preferované, fungujú napr. na pomenovania Rómov spomínané slová *morgoš, čierny kábel, čierna hadica* a *hadica*. V 3. nápravnovýchovnej skupine v Leopoldove sa tieto pomenovania niekedy zo strany príslušníkov používali ako všeobecné oslovenia. Ako nadávky možno hodnotiť aj pomenovania viažuce sa na homosexualitu. Preferovaná je trojica nadávok *homoš* (homosexuál), *degeš* (degenerovaný človek) a *magor* (blázon). Zrejme najhoršou nadávkou (fungujúcou v Leopoldove), ktorá v sebe kondenzuje aj tri predchádzajúce, je *ringľa*. Zdá sa, že kriminálne osadenstvo si okrem vlastných hodnôt správania a konania vytvára aj osobitný systém urážania a hanobenia. Lexikálnu podobu tu majú aj "sexuálne" okruhy, napr. *bambus* (penis) vo frazeologizme *leštiť bambus* (onanovať).

3.4.1. Komunikáciu expresivizujú aj pomenovania humorného charakteru, napr. *vytrénkovať* (vymočiť), ktoré môžu vzniknúť kompozíciou: *gumoliečba* (použitie služobného obuška), *huhukokteil* (zubná pasta s vodou), *bordelguláš* (všeobecné pomenovanie zlej stravy), alebo multiverbizačnými procesmi, napr.: *detektor lži* (služobný obušok), *koktavé železo* (revolver) či *redukčná dieta osamote* (samoväzba). Niekedy možno hovoriť o čiernom humore: *drevené pyžamo* (rakva) či *rakvakemping* (cintorín). Humor, ba až iróniu (možno s istým stupňom beznádeje) badáme v tematickom celku pre súdne pojednávanie, t. j. pre *divadlo*, ktoré sa odohráva v *divadelnej sále* (súdna sieň), kde sa nachádzajú títo predstavitelia štátnej moci: *režisér, kádi* (predseda súdu), *kameraman* (prokurátor) a *šepkár* (obhajca). Podobné pocity pred súdom a náhľad na zástupcov štátu zrejme vyjadrovali v minulosti súdení inými metaforickými slovami, tak ako ich zaznamenáva F. Oberpfalzer (1934): *mlyn* (súdne pojednávanie), *mlynice* (súdna sieň), *mlynář* (sudca), *kápo, hlaváč, lotr, opice s talářem* (predseda súdu) a *nakladač* (štátny zástupca).

3.4.2. Pri citovo zafarbených slovách s kladným či záporným emociálnym nábojom sa prejavuje relatívne veľká jazyková tvorivosť, takže niekedy ťažko identifikovať, či ide o idiolektizmus rozšírený medzi blízkymi odsúdenými alebo o slovo s nadskupinovou platnosťou.

3.5. Zaujímavá je tendencia u odsúdených funkčne uplatňovať slová cudzieho pôvodu, a to bez úprav alebo so zaradením do gramatického systému slovenčiny. Preberanie cudzích slov F. Oberpfalzer vysvetľoval kontaktovaním zločineckých živlov, ktoré často prechádzali cez hranice. V súčasnosti to vysvetľujeme skôr tradovaním istého súboru cudzích slov používaných aj v minulosti, potom snahou o originalitu až exotickosť pomenovania, resp. pri rómskych slovách je dôvodom používania úzka spätosť s ich nositeľmi (Rómovia tvoria približne 30 % kriminálneho osadenstva). F. Oberpfalzer spomína slová nemeckého pôvodu, napr. *filcung* (osobná prehliadka), *bonzák, breňák* (denaturalizovaný lieh z nem. Brennspiritus; teraz

funguje výraz *brenďák* "drevený lieh rozriedený vodou") a *geršle*, ktoré sa používajú (s výnimkou slova *breňák*) aj v súčasnosti. Okrem nich sa používajú výrazy *bonzovať, dikel, šajzovina* (podvod) a iné. Z rómskych slov používaných aj v súčasnosti F. Oberpfalzer spomína *čór, ráklo* (muž), *čúro* (nôž), *máro* (chlieb); zaznamenali sme sloveso *čórovať* a pomenovania *koro, morgoš*. Styk s asociálmi z Čiech, resp. zadržanie po spáchaní trestného činu v Čechách zrejme podmieňuje relatívne vysoký výskyt českých slov s príp. gramatickými adaptáciami, napr. *čemoprdelník/čiernoprdelník, prcačkár, mluvka, polykačka* (zhltnutie nejakého predmetu), *špačkáreň* (strážna veža), *mukel, práskač* a pod. Ojedinelé sú výpožičky z maďarčiny *(fogáče)*, z ruštiny *(kolchoz, kolchozníci)* a z arabčiny *(kádi* s lexikografickým výkladom "mohamedánsky duchovný majúci aj sudcovské povinnosti"). Zriedkavé sú aj slová, ktoré môžu mať hybridný charakter, ale ich motivácia sa ťažko identifikuje, lebo je známa len ich výslovnostná podoba a používaný význam, napr. *mekhalt* – pozor! Čisto pokusná dešifrácia hovorí o zložením anglického *Mac, Mc, M'* (vysl. *mek*) = syn a nemeckého *halt* = stoj. Dovedna to značí syn stoj, teda obrazne pozor.

3.5.1. Komunikačným protipólom uplatňovania cudzích slov v pôvodnom alebo posunutom význame je čerpanie výraziva, resp. dotyk s lexikou z niektorých slangových sfér. Možno hovoriť o využívaní slov z vojenského slangu, napr. *malý kôň, veľký kôň, déveťák, kontráš; šurovať* (čistiť podlahu), *kombajn* (veľká metla na čistenie podlahy), *téčko* (drevená palica v tvare veľkého písmena T na upratovanie priestorov), príp. ešte pár slov viažucich sa na stravu, napr. *bager* (lyžica), *nafta* (čierna káva), *delobuchy* (parené buchty). Odsúdení používajú pomenovania vojenského slangu zväčša na identifikovanie v rámci okruhov – podobne ako na vojenskej prezenčnej službe –, ktoré nemajú veľmi radi. Pomenúvajú nimi jednak príslušníkov ZVJS, teda vlastne svojich strážcov, a jednak týmito pomenovaniami označujú problematiku sledovaného a vyhodnocovaného upratovania, rovnako aj otázky stravy.

Žiada sa podrobnejšie si všimnúť dotyk s inými slangmi, napr. s medicínskym (lekárnickým) slangom pri názvoch liekov, s policajným slangom pri pomenovaniach odsúdených podľa charakteru trestnej činnosti, s mládežníckym slangom pri slovách typu *mostár, kontajnerista, salámista* atď., resp. so slangmi ďalších profesií, ktoré sa v rámci pracovných povinností dostávajú do styku s odsúdenými. Súčasne by bolo zaujímavé všimnúť si jazykovú dynamiku z druhej strany, teda nie od slangov k argotu, ale od argotov k slangu. F. Oberpfalzer (1934) spomína tento smer jazykovej dynamiky pri slovách *tác* a *zelená*, ktoré dodnes fungujú nielen v argote, ale aj v bežnej komunikácii.

3.6. V nápravnovýchovných zariadeniach si pracovníci ZVJS tvoria vlastný slang. Slang penitenciárnych pracovníkov vzniká z potreby ekonomickejšie (internejšie) pomenovať osoby a reality života v NVÚ, napr. v Banskej Bystrici-Kráľovej. Slangovo sa pomenúvajú nielen príslušníci ZVJS (napr. *géčkar* "príslušník vykonávajúci službu na ubytovni odsúdených G", *ábéčkar* "príslušník pracujúci v administratívnej budove"), ale hlavne odsúdení. Podľa nápravnovýchovnej skupiny *jednotkár* je "odsúdený v 1. nápravnovýchovnej skupine (jednotke)", *dvojkár*

"odsúdený v 2. nápravnovýchovnej skupine", *trojkár* "odsúdený v 3. nápravnovýchovnej skupine"; podľa pracoviska *krabičkár* je "odsúdený vyrábajúci papierové obaly na syry", *kolíčkar* "odsúdený kompletizujúci bielizňové kolíky"; ďalej podľa charakteristík odsúdených viažucich sa na výkon trestu, napr. *útekár* je odsúdený označený zeleným pásom, pretože už utiekol z NVÚ, *pépečkar* je odsúdený, ktorý ide na pojednávanie o podmienečnom prepustení, resp. je podmienečne prepustený. Odsúdení sa s mnohými slangizmami stretávajú pri pracovnej komunikácii príslušníkov ZVJS, lebo mnohé pomenovania sa ich priamo týkajú. V penitenciárnom prostredí, fungujúcom prakticky vojenským spôsobom, je rozšírená akronymizácia na báze ekonomizácie (porov. aj Patráš, 1991), napr. podmienečné prepustenie odsúdeného sa skracuje na *PP*, pričom v ústnej komunikácii funguje s príponou *-ko*, teda *pépečko*, ale ani v takejto podobe nestačí pokryť komunikačné potreby penitenciárnych pracovníkov, preto sa príponou *-ár* derivuje na pomenovanie *pépečkar*. Slang penitenciárnych pracovníkov funguje aj pri komunikácii na zasadnutí komunitného typu, pričom odsúdení poznajú a bežne používajú hlavne pomenovania, ktoré s nimi súvisia, napr. *vépečko* – voľný pohyb na pracovisku, *pévečko* – psychologické vyšetrenie a pod. Často vzniká pochybnosť, do ktorého lexikálneho súboru pomenovanie zaradiť alebo kto ho vlastne vytvoril, ako napr. pri mikrosúbore pomenovaní odsúdených zodpovedných za chod nápravnovýchovného zariadenia: *déeska z DS* – dielčia samospráva, ktorú si volia sami odsúdení; *déesák* – člen dielčej samosprávy odsúdených (ide o zjavný vplyv českého spojenia "dílčí samospráva", preto *dielčia* a nie *čiastková*), resp. *brigadír* – teraz už termín, lebo sa nachádza v PVTOS – "vedúci pracovnej čaty odsúdených v civilnom objekte určovaný pedagógom". Prípadne je tu aj možnosť tvorenia pomenúvacích variantov odsúdených na pomenovania slangu penitenciárnych pracovníkov.

3.6.1. Zdá sa, že tak ako poznajú a funkčne používajú, resp. používajú s miernym dištancovaním ("tak ako Vy hovoríte") pedagógovia istú časť lexiky argotu odsúdených, tak aj odsúdení v rámci komunikačnej interakcie odsúdení – personál NVÚ zakomponúvajú časť lexikálnej mozaiky slangu penitenciárnych pracovníkov do svojich jazykových prejavov.

4. V súčasnosti sa pri skúmaní slangu objavujú názory, že slang nie je len otázkou lexiky a frazeológie, ale sa prejavuje aj na zvukovej rovine (typická intonácia, nedodržiavanie asimilácie) a na syntaktickej rovine (rôzne druhy eliptických konštrukcií, využívanie istých syntagiem) (porov. Jirsová – Prouzová – Svozilová, 1964; Karastojčevová, 1977; Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989). Pri analýze jazykových prejavov v penitenciárnom prostredí pri slangu a argote by sa teda mohli alebo mali sledovať aj tieto línie. Na niektoré črty argotu (nielen lexikálne a frazeologické) upozornil už F. Oberpfalzer (1934).

Literatúra

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

JIRSOVÁ, A. – PROUZOVÁ, H. – SVOZILOVÁ, N.: Poznámky k mluvě mládeže. Naše řeč, *47*, 1964, s. 193–199.

KARASTOJČEVOVÁ, C.: O některých zvláštnostech v syntagmatice bulharského slangu. In: Sborník přednášek z konference o slangu a argotu v Plzni v září 1977. Red. L. Klimeš. Plzeň, Pedagogická fakulta 1977, s. 35–42.

KOSORÍNOVÁ, A.: Komunikácia v ÚZNV B. Bystrica-Kráľová. Rukopis diplomovej práce. B. Bystrica, Pedagogická fakulta 1991. 50 s.

KOŠECKÝ, S.: Niekoľko poznámok o argote asociálov. Rukopis. 1979. 9 s.

KOŠECKÝ, S.: Z tajomstiev tajnej reči. Príroda a spoločnosť, *33*, 1984, č. 21, s. 58–59.

KOVÁČ, A.: Zneužívanie liekov odsúdenými vo výkone trestu. Zvesti Zboru nápravnej výchovy SSR, *13*, 1981, č. 7, s. 16–18.

OBERPFALZER, F.: Argot a slangy. In: Československá vlastivěda. 3. Jazyk. Praha 1934, s. 311–375.

ODALOŠ, P.: Argot v súčasnej jazykovej situácii na Slovensku. Slovenská reč, *55*, 1990, s. 233–238.

ODALOŠ, P.: Základná charakteristika penitenciárnej komunikácie. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Red. P. Odaloš – V. Patráš. B. Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 102–115.

PATRÁŠ, V.: Hovorová podoba slovenčiny v Banskej Bystrici. [Kandidátska dizertácia.] Bratislava 1990. 274 s. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV.

Seznam československých farmaceutických přípravků 1986–1990. Bratislava, Obzor 1987. 655 s.

Zoznam zahraničných farmaceutických prípravkov registrovaných v ČSSR. Praha, Avicenum 1983. 976 s.

DISKUSIE

Anna Oravcová

ANTONYMÁ VO VÝKLADOVOM SLOVNÍKU

1. Na úvod spomenieme záverečné konštatovanie autorov state nazvanej Die Antonyme in allgemeinen einsprachigen Wörterbuch (Hausmann – Reichmann – Wiegand – Zgusta, 1989), ktorí skúmali výskyt antoným i spôsob ich zaznamenávania vo francúzskych, anglických, no najmä v troch novších šesťzväzkových nemeckých slovníkoch (Wörterbuch der deutschen Gegenwartsprache. Berlin 1961–1977; Das Grosse Wörterbuch der deutschen Sprache. Mannheim – Wien – Zürich 1976–1981; Brockhaus – Wahrig, Deutsches Wörterbuch in sechs Bänden. Stuttgart 1980–1984). Excerpovaný materiál z troch nemeckých slovníkov im ukázal, že v slovníkoch sú zachytené tak lexikálne (rôznokoreňové) – v ich rámci vydeľujú komplementárne –, ako aj morfologické (takto nazývajú všetky rovnakokoreňové, t. j. predponové či zloženinové) antonymické dvojice. V tabuľke (s. 631–632) znamienkami + a – registrujú jednak výskyt antoným v jednotlivých slovníkoch, jednak výskyt antonymického páru pri prvom člene antonymickej dvojice a absenciu antonymického páru pri druhom člene antonymickej dvojice, čiže ukazujú formálny nedostatok spracovania antoným. Na základe tohto výskumu konštatujú, že antonymá sú v slovníkoch spracované nedôsledne, nepresne, nejednotne. Príčinu tohto stavu vidia v tom, že v predhovoroch k slovníkom sa o antonymách hovorí len ako o možnej zložke výkladu významu, príp. o ich umiestnení v rámci výkladu významu. Teoretické východiská a typológia antoným chýbajú vo všetkých spomenutých slovníkoch.

Podobná situácia je aj v našich výkladových slovníkoch. V Slovníku slovenského jazyka (ďalej SSJ) sa výklad významu pomocou antonyma nespomína ani pri typoch výkladov významu slova, hoci sa tento typ výkladu významu v slovníku používa. V Krátkom slovníku slovenského jazyka (ďalej KSSJ) je výklad významu pomocou antonyma jedným zo štyroch typov výkladu významu slova. Takýto výklad sa používa pri výklade významu heslového slova i pri výklade významu dokladových spojení. Antonymá sa najčastejšie používajú na doplnenie opisu významu. Spomína sa tu však aj jeden z hlavných cieľov využívania antoným, ktorým je "poukaz na sémantické vzťahy slov, slovných spojení a na systémové usporiadanie prvkov slovnej zásoby" (KSSJ, 1987, s. 21). Antonymum sa charakterizuje ako slovo s protichodným významom. Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ) definuje antonymá ako slová opačného významu, ktoré slúžia na ďalšie spresnenie a vymedzenie významu slova. Ďalej sa tu spomína umiestnenie antoným v rámci výkladu významu slova

a ich grafická podoba. Tie isté informácie o antonymách prináša aj Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (SSČ). Antonymá sa tu charakterizujú ako slová protikladného významu, významové opaky.

Z uvedeného vyplýva, že spomenuté slovenské a české slovníky definujú antonymá zhodne. V slovníkoch sa teda zachytávajú antonymické vzťahy, no v jazyku existuje viac typov antonymických vzťahov. Výkladový slovník nemôže všetky významové protiklady registrovať, to je úloha antonymických slovníkov, preto treba odpovedať na základnú otázku, ktoré významové protiklady má slovník zaznamenávať a ktoré nie.

Odpoveď na túto otázku nedávajú ani nenaznačujú autori citovanej publikácie o slovníkoch (Hausmann a kol., 1989). Nenachádzame ju ani v prácach českých autorov, ktorí excerpciu antoným z českých výkladových slovníkov využili ako materiál na typológiu antoným. V. Červená v štúdiách K lexikálním kontrastům v české slovní zásobě (1979) a K slovotvorním adjektivním kontrastům (1979a) člení kontrastné slová na lexikálne, slovotvorné a kontextové a podrobne triedi adjektívne slovotvorné lexikálne kontrasty. J. Filipec (1961) vyčleňuje päť rôznych typov antoným, a to antonymá označujúce kvalitu, kvantitu, hodnotu, umiestnenie v priestore a umiestnenie v čase. Tieto typy antoným registruje pri prídavných menách, podstatných menách, slovesách, príslovkách, predložkách, zriedkavo pri číslovkách, zámenách a citoslovciach. Analýza antoným z českých slovníkov aj jemu ukázala, že v českej lexikografii sa antonymá nevyužívajú systematicky, napr. pri slovách *čiry, hladký, prázdny* nie sú uvedené antonymické náprotivky *kalný, zakalený; drsný, kostrbatý; plný, naplnený*. V Českej lexikológii (Filipec – Čermák, 1985) sa klasifikácia antoným zakladá na postupnom binárnom členení protikladov. Protiklady sa členia na ostré a neostré. Ostré protiklady sú komplementárne a polárne a polárne protiklady zahŕňajú graduálne a vektorové protiklady. V slovenskej jazykovednej literatúre jestvuje len čiastková štúdia M. Pisárčikovej (1974) o prefixálnych antonymách so záporovou časticou *ne-* a štúdia J. Dolníka (1988), v ktorej rozoberá antonymá z logického a lingvistického hľadiska.

2. Naša štúdia nemá teoretické zameranie. Z KSSJ sme vyexcerpovali všetky prípady použitia skratky *op.* označujúcej opozitum (slovo opačného významu). Pomocou počítača sme zistili, že sa táto skratka v slovníku použila 1 142 ráz. Excerpovaný materiál sme analyzovali preto, aby sme ho konfrontovali s viacerými klasifikáciami antoným s cieľom nájsť nejaké všeobecne platné pravidlá pomáhajúce lexikografom tak pri výbere antoným do výkladového slovníka, ako aj pri technike ich spracovania.

Excerpcia z KSSJ svedčí o tom, že antonymá sa zaznamenávajú pri všetkých slovných druhoch (okrem častíc). Z tohto hľadiska teda nemožno stanoviť žiadne kritérium obmedzujúce výber antoným do slovníka.

V odbornej literatúre existujú v podstate dva prístupy ku klasifikácii antoným. Základom prvého prístupu je štruktúrna klasifikácia antoným, základom druhého prístupu je klasifikácia antoným na základe logického rozlíšenia kontrárnosti a kontradiktórnosti.

Zo štruktúrneho hľadiska sa antonymá delia na rôznokoreňové (lexikálne) a rovnakokoreňové (gramatické) (porov. Novikov, 1973, s. 158–161). Vo výkladových slovníkoch sa zachytávajú a) lexikálne antonymá (všetky príklady, ktoré v štúdii uvádzame, sú z KSSJ) napr.:

dobrý – zlý, múdry – hlúpy, trpný – činný, absolútny – relatívny, škrabľavý – hladký, krása – škaredosť, analýza – syntéza, osoh – škoda, teória – prax, dražieť – lacnieť, zahriať – ochladiť, stúpať – klesať, dlho – krátko, dnu – von, zriedka – často;

b) gramatické (presnejšie povedané morfologické a slovotvorné) antonymá:

diskrétny – indiskrétny, nadradený – podradený, krátkodobý – dlhodobý, nasýtený – nenasýtený (roztok), makroklíma – mikroklíma, dovozca – vývozca, potencia – impotencia, exportovať – importovať, podceniť – preceniť, vhod – nevhod, dozadu – dopredu.

Z toho vyplýva, že základné štruktúrne delenie antoným na rovnakokoreňové a rôznokoreňové, a ako ukážeme ďalej, aj základné delenie antoným na kontrárne a kontradiktórne, nemožno využiť ako kritérium pri výbere antoným do výkladového slovníka.

Kontrárne (protikladné) antonymá sa všeobecne pokladajú za centrálny typ antoným. Antonymické dvojice tu predstavujú krajné hodnoty istého radu jednotiek. Medzi nimi existuje najmenej jeden stredný člen, ktorý možno vyjadriť jednoslovne alebo opisom, napr.: *horný – stredný – dolný; ostrý – neostrý, málo ostrý – tupý; málo – neveľa – veľa.* Antonymá tohto typu sú v KSSJ najfrekventovanejšie. Za kontradiktórne (protirečivé) sa pokladajú také antonymá, ktoré sa vylučujú, negujú. Zakladajú sa na vzťahu *X nie X* (porov. Novikov, 1973; Pisárčiková, 1974; Filipec – Čermák, 1985). Kontradiktórny vzťah však existuje jednak medzi stredným a prvým členom antonymického radu: *ostrý – neostrý* (– tupý) (vzťahy tohto typu sa v slovníkoch obyčajne neregistrujú), jednak tvorí základ komplementárnych antoným, ktoré sa navzájom vylučujú i dopĺňajú do vyššieho celku (Filipec – Čermák, 1985). Medzi týmito antonymickými pármi neexistuje stredný člen. Uvedieme príklady na komplementárne antonymá z KSSJ:

živý – mŕtvy (mŕtvy = nie živý), život – smrť, pravda – lož, otvorený – zatvorený, dobrovoľný – nútený, konečný – nekonečný (rad čísel), pozitívny – negatívny (výsledok), dočasný – trvalý (zamestnanie), fiktívny (vymyslený) – reálny (dej), dať – vziať, pánsky – dámsky (oblek, krajčír), zdravý – chorý, líce – rub, pravák – ľavák, deň – noc.

Terminologické dvojice slov, ktoré sú taktiež založené na vzťahu *X nie X*, L. A. Novikov (1973) a súhlasne s ním aj M. Pisárčiková (1974) nepokladajú za antonymá. A práve pri termínoch (všade je skratka *odb.*) sa protiklady uvedené skratkou *op.* v KSSJ (aj v českých výkladových slovníkoch) vyskytujú veľmi často:

množný – jednotný (číslo), poskonný – materný (konope), tečúci – stojatý (vody), kosý – tupý (uhol), benígny – malígny (nádor), alkalický – kyslý (zlúčenina), konkávny – konvexný (šošovka), dokonavý – nedokonavý (vid), znelý – neznelý (spoluhláska), anorganický – organický (zlúčenina), nasýtený – nenasýtený (roztok), racionálny – iracionálny (číslo), dostredivý - odstredivý (sila),

centrifugálny – centripetálny, druhotný – prvotný (predložka), hnuteľný – nehnuteľný (majetok), krytý – nekrytý (šek), podmienečný – nepodmienečný (trest), holý – rozvitý (veta), celý – desatinný (číslo), disimilácia – asimilácia, anión – katión, apogeum – perigeum, divergencia – konvergencia, dualizmus – monizmus, hypertenzia – hypotenzia, eufónia – kakofónia, bekhend – forhend, podtlak – pretlak, indukcia – dedukcia, anóda – katóda, majuskula – minuskula, nadhmat – podhmat, nadhlavník – podnožník, stalagmit – stalaktit, aktívum – pasívum, čitateľ – menovateľ, násobenie – delenie; deliť – násobiť.

V KSSJ sa významové kontrasty uvádzajú aj pri neterminologických lexikalizovaných spojeniach, ktoré sa vyskytujú medzi dokladovými spojeniami v exemplifikácii:

biely – červený (víno), zelený – suchý (fazuľa), voľný – vinkulovaný (vklad), nemý – zvukový (film), mastný – suchý (pleť), farebný – čiernobiely (televízor), hrubý – čistý (plat), biely – čierny (káva), cudzí – domáci (slovo), vážny – zábavný (hudba), mŕtvy – živý (jazyk), hladký – hrubý (múka).

Množstvo príkladov na terminologické a neterminologické lexikalizované významové kontrasty svedčí o tom, že sú vo výkladových slovníkoch potrebné a treba ich uvádzať.

3. Analýza antonymických párov zachytených v KSSJ nám ukázala, že pri odpovedi na otázku, ktoré významové protiklady má výkladový slovník zaznamenávať, treba vychádzať z definície antoným (ako ju v úvodoch uvádzajú naše výkladové slovníky) a z Filipcovho (Filipec – Čermák, 1985) základného členenia protikladov na ostré a neostré. Teda prvé kritérium obmedzujúce výber antonymických párov do slovníka je: v slovníku sa majú zachytávať iba ostré významové protiklady, t. j. také, kde významovo protikladné dvojice slov vyjadrujú krajné hodnoty.

Na základe tohto kritéria vylúčime zo slovníka všetky neostré protiklady, t. j. také, ktoré sú medzi stredným a krajnými členmi antonymického páru (ide o tzv. čiastočnú antonymiu; porov. Pisárčiková, 1974), napr. protiklad medzi slovami *ostrý – neostrý – tupý, veľký – neveľký – malý, zriedka – nezriedka – často.* Kritérium zároveň vylučuje dvojice, v ktorých sa záporom *ne-* (príp. záporom vyjadreným cudzími prefixmi) popiera obsah slova v konkrétnom použití, napr. *slovenský – neslovenský* (iný ako slovenský), *Slovák – Neslovák, vedec – nevedec, spievať – nespievať.*

Za ostré pokladáme tieto protiklady:

a) protiklady medzi krajnými členmi antonymického radu: *mladý – starý, mlado – staro, mladnúť – starnúť.* Tento typ protikladov je reprezentovaný hlavne kvalitatívnymi adjektívami a od nich odvodenými adverbiami, substantívami, príp. slovesami. Antonymickými dvojicami sa vyjadruje kvalita *(dobrý – zlý),* kvantita *(málo – veľa),* fyzické vlastnosti *(teplý – studený)* a morálne hodnotenia *(usilovnosť – lenivosť);*

b) vektorové protiklady, t. j. také, ktoré označujú protikladný smer, protikladné činnosti, protikladnú polohu: *vojsť – vyjsť, otvoriť – zatvoriť, vdýchnuť – vydýchnuť, hore – dolu, do – z.* Tento typ protikladov existuje predovšetkým medzi slovesami, adverbiami a predložkami. Medzi krajnými členmi nie je

stredný člen. Stredný člen sa nevyskytuje ani v nasledujúcich dvoch typoch protikladov;

c) komplementárne protiklady, t. j. také, ktoré sa zakladajú na obojstrannej implikácii (vzájomne sa vylučujú i dopĺňajú): *živý – mŕtvy, pravda – lož, noc – deň, muž – žena;*

d) terminologické kontrasty a kontrasty medzi neterminologickými lexikalizovanými spojeniami: *anóda – katóda, dokonavý – nedokonavý* (vid), *čierny – biely* (káva), *farebný – čiernobiely* (televízor).

Druhým dôležitým kritériom pri uvádzaní antonymického páru vo výklade významu slova je rovnaká spájateľnosť obidvoch členov antonymickej dvojice. Rovnakú lexikálnu spájateľnosť uvádza V. N. Komissarov (1957) ako jeden z piatich znakov, ktoré charakterizujú antonymá. Z toho vyplýva, že antonymum sa vo výklade významu slova uvádza iba vtedy, keď sa vzťahuje na všetky spojenia uvedené v exemplifikácii, napr. m a l ý ... 3. nevysoký, nízky, *op.* vysoký, veľký: *m. človek, m. strom; je menší odo mňa.* Pri dodržiavaní tohto kritéria sa v slovníku neobjavia typy výkladu významu slova, v ktorých sa antonymum nevzťahuje ani na jedno exemplifikačné spojenie, napr. v hesle *celý* (KSSJ) je antonymum *čiastočný* vo výklade prvého významu slova použité nesprávne: c e l ý ... 1. úplný vo všetkých častiach, všetok, *op.* čiastočný: *c. svet, c-é ľudstvo, c-á Európa; c. národ* všetci jeho príslušníci; *c-é mesto; c. život...*

4. Spôsob využívania antoným vo výkladovom slovníku. – Vo výkladovom slovníku (porov. KSSJ) sa antonymá používajú a) ako jedna zo zložiek výkladu významu slova (popri opise významu a výklade významu pomocou synoným), b) pri výklade významu typických spojení (exemplifikácie).

V prvom prípade (antonymum ako zložka výkladu významu slova) ide v podstate o dva spôsoby umiestnenia antonyma v rámci výkladu významu slova:

a) skratkou *op.* sa uvádza antonymum na konci výkladu významu slova po čiarke, napr. h l a d n ý príd. 1. majúci pocit hladu, lačný, *op.* sýty; a n i ó n -u m *fyz.* záporne nabitý jón, *op.* katión;

b) antonymum je súčasťou výkladu terminologického, niekedy aj neterminologického spojenia, hoci sa sémanticky viaže na heslové slovo, napr. n e p o d m i e n e č n ý príd.: *práv. n. trest* ktorého výkon nie je odložený, *op.* podmienečný; p o s k o n n ý príd.: *p-é konope* majúce samčie kvety, *op.* materné.

Uvedeným spôsobom sa v KSSJ vysvetľuje význam tak pri jednovýznamových, ako aj pri viacvýznamových slovách, ktoré majú buď to isté, alebo rozdielne antonymum.

Iná prax je napr. v SSČ. Keď majú všetky významy polysémickej lexikálnej jednotky to isté antonymum, antonymum sa uvádza hneď po gramatickej a slovnodruhovej charakteristike heslového slova a pri výklade jednotlivých významov slova sa už neopakuje, napr. s u b j e k t i v n í [-tý-] příd. (*op.* objektivní) 1. ... 2. ... Myslíme si, že riešenie v KSSJ je lepšie, pretože zachováva jednotu výkladu významu pri všetkých lexikálnych jednotkách.

Pri výklade významu typických alebo ustálených spojení v rámci exemplifikácie sa v KSSJ antonymum uvádza hneď za spojením, ktoré už nemá osobitný výklad, napr. m a s t n ý príd. 1. obsahujúci mastnotu (nadmerne): *m-é mäso, op.* chudé; *m-á pleť, op.* suchá...

Podľa nášho názoru by čiarka medzi uvedeným spojením a skratkou *op.* namala byť, lebo opozitom sa vysvetľuje význam príslušného spojenia podobne ako inými prostriedkami, napr. *červené vlasy* ryšavé, *červený smrek* smrekovec, *Biely dom* sídlo prezidenta USA, *tvrdá voda* obsahujúca množstvo rozpustných látok, *malé pivo* 3 dcl, *mat. racionálne číslo* kt. sa dá vyjadriť podielom 2 celých čísel.

5. Záver. Navrhujeme, aby sa pri spracúvaní významových protikladov v pripravovanom výkladovom slovníku slovenčiny stredného typu dodržiavali tieto zásady:

1. V slovníku sa zachytávajú iba ostré významové protiklady, a to a) protiklady medzi krajnými členmi antonymických radov: *mladý – starý,* b) vektorové protiklady: *vojsť – vyjsť,* c) komplementárne protiklady: *živý – mŕtvy,* d) terminologické kontrasty a kontrasty medzi neterminologickými lexikalizovanými spojeniami: *anóda – katóda, farebný – čiernobiely* (televízor).

2. Ako súčasť výkladu významu slova sa antonymum používa iba vtedy, keď sa vzťahuje na všetky spojenia uvedené v exemplifikácii významu, čiže keď ide o rovnakú lexikálnu spájateľnosť obidvoch členov antonymickej dvojice.

Literatúra

ČERVENÁ, V.: K lexikálním kontrastům v české slovní zásobě. Naše řeč, *62,* 1979, s. 121–125.

ČERVENÁ, V. (1979a): K slovotvorním adjektivním kontrastům. Naše řeč, *62,* 1979, s. 240–244.

DOLNÍK, J.: Antonymá z logického a lingvistického aspektu. Slovenská reč, *53,* 1988, s. 83–93.

FILIPEC, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha, Nakladatelství ČSAV 1961, s. 215–222.

FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985, s. 129–132.

HAUSMANN, F. J. – REICHMANN, O. – WIEGAND, H. E. – ZGUSTA, L.: Wörterbücher. Berlin – New York, Walter de Gruyer 1989, s. 628–634.

KOMISSAROV, V. N.: Problema opredelenija antonima. (O sootnosenii logičeskogo i jazykovogo v semasiologii.) Voprosy jazykoznanija, 1957, č. 2, s. 49–58.

Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

NOVIKOV, L. A.: Antonimija v russkom jazyke. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo universiteta 1973. 290 s.

PISÁRČIKOVÁ, M.: Prefixálne antonymá so zápornou časticou *ne-* v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 12. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 183–192.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968. 6 zv.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec – F. Daneš. Praha, Academia 1978. 800 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Red. B. Havránek. Praha, Nakladatelství ČSAV 1960–1971. 4 zv.

Šesťdesiatka Ábela Kráľa

Jazykovedec PhDr. Ábel K r á ľ, DrSc., sa dožíva svojej šesťdesiatky v plnom rozvoji tvorivých a pracovných síl, ktoré najnovšie začal uplatňovať v politickom živote, v oblasti vyžadujúcej si vždy, no najmä dnes mysliace a tvorivé osobnosti. Pri životnom jubileu si spomíname na jeho výskumnú, publikačnú, pedagogickú a organizátorskú činnosť, ktorá úzko súvisí s jeho pracovným začlenením.

Ako rodák z Novej Bane (narodil sa 17. augusta 1932) absolvoval gymnaziálne štúdiá v Banskej Bystrici a vysokoškolské vzdelanie odboru slovenčina a ruština získal v Bratislave. Po skončení štúdia roku 1958 začal pracovať v kabinete fonetiky Filozofickej fakulty UK v Bratislave a venoval sa výskumu dovtedy u nás zanedbávanej disciplíny modernými experimentálnymi metódami. Výsledky svojho výskumu publikoval v štúdiách o artikulácii niektorých hlások, podal fonetickú systematiku samohlások a dvojhlások a uverejnil svojho druhu u nás prvú klasifikáciu slovenských hlások v knihe *Atlas slovenských hlások* (1969), ktorej je spoluautorom.

Keď sa stal vedúcim kabinetu a od roku 1982 v rámci oddelenia fonetiky a všeobecnej jazykovedy katedry slovenského jazyka FF UK aj pedagógom (ako docent), viedol kurz fonetiky, ortoepie a neskôr aj fonológie na fakulte a jeho výskumná, publikačná i konzultačná činnosť sa rozšírila najmä o otázky výslovnosti, všeobecnej jazykovedy a jazykovej kultúry v školách, rozhlase, televízii, divadle a v širokej verejnosti. Ortoepické otázky riešil v súvislosti s fonetickým výskumom, vo vzťahu k pravopisu, z hľadiska potrieb školy a verejnosti a s ohľadom na štylistickú diferenciáciu. Nové poznatky a podnety priniesol jeho rozsiahly seriál *Kapitoly zo slovenskej výslovnosti*, ktorý uverejňoval v časopise Kultúra slova (1974–1976), ale aj štúdie o štýloch spisovnej výslovnosti, o fonetickom výskume a spisovnej výslovnosti, o ortoepickej kodifikácii, o vyučovaní fonetiky a fonológie, o reči moderátora, o učebniciach a iné. Svojimi praktickými príručkami *Slovenská výslovnosť* na 8 platniach a zvukovými pomôckami *Ortoepia* v 2. (3., 4., 5. a 6.) ročníku ZŠ sa pričinil o zavádzanie svojich výskumov do školskej praxe. Široká verejnosť uvítala jeho *Príručný slovník slovenskej výslovnosti* (1979 a 1982), herci zasa príručku *O javiskovej reči* (1981).

Príspevkom k všeobecnojazykovedným otázkam a filozofickým úvodom k fonetike je doktorská dizertácia *Model rečového mechanizmu* (1974). Do okruhu všeobecnej jazykovedy patria aj štúdie o jazykovom znaku, o definícii jazyka a teoreticky priebojné štúdie o kritike pražskej školy.

Veľa práce vykonal aj v ortoepickej komisii pri príprave *Pravidiel slovenskej výslovnosti*. Veľká organizátorská práca pri budovaní moderného univerzitného fonetického pracoviska v Bratislave (neskôr aj v Nitre) a jeho vybavenie najnovšou

(i počítačovou) technikou a zahraničné skúsenosti získané počas pôsobenia v Kolíne nad Rýnom (ako lektor, druhý raz ako stážista) a v Bonne (ako stážista) sa stretli s nepochopením, preto Á. Kráľ na škodu ďalšieho rozvoja slovenskej fonetiky roku 1989 z fakulty odišiel za vedúceho oddelenia analýzy a syntézy reči do Ústavu teórie riadenia a robotiky SAV (predtým Ústav kybernetiky) v Bratislave.

Želáme jubilantovi dobré zdravie a veľa vytrvalosti pri hľadaní väčšieho pochopenia pri uskutočňovaní jeho teoreticky podložených a priebojných tvorivých a organizátorských podujatí.

K. Palkovič

Na päťdesiatku doc. Dr. Juraja Dolníka

Jubilujúci doc. Dr. Juraj D o l n í k, DrSc., nepatrí medzi jazykovedcov, ktorí sa ponáhľali s publikovaním svojich bádateľských začiatkov, no práve preto vstúpili do kruhu jazykovedcov ako hotové vedecké osobnosti. K tomu, že jeho osobnostný vývoj išiel takouto a nie inakšou cestou, zaiste prispel aj fakt, že J. Dolník pomerne dlho pôsobil na strednej škole, kde nie sú najideálnejšie podmienky na rozvíjanie vlastnej vedeckej činnosti, ale azda aj nepriaznivé životné osudy poznamenané rodinnou tragédiou. Ťažký úder osudu však nezlomil jeho životný optimizmus, ba viedol ho k ešte väčšej húževnatosti, systematickej práci a k zahĺbeniu sa do vlastnej tvorby, a to až tak, že sa tu priam žiada parafrázovať známu matuškovskú formuláciu spojenú so Sládkovičom, jeho osudom a dielom: udreli ho a on zazvučal.

J. Dolník sa narodil 20. augusta 1942 v maďarskej Irse, celú mladosť však prežil v Šamoríne. Tu vychodil základnú a strednú školu, takže práve Šamorín pokladá za svoje "domovské" miesto. Po maturite študoval na Filozofickej fakulte UK, a to odbor slovenský jazyk – nemecký jazyk. Po absolvovaní vysokej školy pôsobil predovšetkým ako nemčinár na stredných školách v Kysuckom Novom Meste a v Žiline a potom ďalších desať rokov ako odborný asistent na jazykovej katedre vysokej vojenskej školy v Žiline a neskôr v Liptovskom Mikuláši. Od roku 1984 pôsobí na katedre slovenského jazyka FF UK, spočiatku ako odborný asistent, teraz ako docent. Akademický titul PhDr. získal v roku 1978, r. 1980 sa stal kandidátom filologických vied a po ďalších desiatich rokoch získal vedeckú hodnosť doktora filologických vied. Tento prehľad jeho kvalifikačných postupov spolu s úvodnými poznámkami zreteľne ukazuje, že iba voľačo vyše desať rokov stačilo na to, aby z pomerne neznámeho pracovníka vyrástla v J. Dolníkovi jedna z najuznávanejších osobností slovenskej jazykovedy, osobnosť, ktorej ohlas sa už ani zďaleka nedá vtesnať do hraníc Slovenska alebo Česko-Slovenska: výrazne dostáva širšie európske, ba aj celosvetové dimenzie. V súčasnosti J. Dolník pôsobí ako lektor slovenského jazyka na Humboldtovej univerzite v Berlíne.

V centre bádateľskej pozornosti J. Dolníka bola vždy sémantika, teda disciplína, ktorá si priamo vyžadovala interdisciplinárny prístup k bádaniu, ktorá ak mala prehlbovať poznanie príslušnej oblasti jazyka, musela predpokladať dobrý rozhľad aj vo všetkých tých vedných odboroch, ktoré so sémantikou pracujú. Preto do svojho poznávacieho aparátu doc. Dolník postupne zapájal pojmoslovie logiky, filozofie, axiológie a ďalších vied. Takýto prístup mu potom dovoľoval prehĺbiť predchádzajúce výklady pojmov a kategórií z rozličných oblastí jazyka. Práve jeho zásluhou v našej jazykovede značne postúpil dopredu výskum rozličných stránok významu slova, o čom najvýrečnejšie svedčia také jeho štúdie, ako sú: *Lexikálne vyjadrenie citového hodnotenia* (Slovenská reč, 1989), *Kontextová sémantická vlastnosť slovesa* (Jazykovedný časopis, 1981), *Sémantická obmena slova a homonymia* (Slovenská reč, 1987), *Vnútroslovná konverzia v slovenčine* (Slovenská reč, 1985), *Vzťahy medzi významami v polysémických slovách* (Slovenská reč, 1985) atď. Na tom istom základe môže rozvíjať aj nové dimenzie celej sémantiky (porov. napr. jeho štúdiu *Základné termíny lexikálnej semaziológie,* Kultúra slova, 1986) aj opis niektorých kategórií alebo lexikálnych tried slov (napr. *Hodnotiace slová v slovenčine*, Studia Academica Slovaca, 1987), na tých istých východiskách koncipuje svoj výklad slovných spojení a syntagiem, porov. jeho štúdie *Obsah a forma syntagmy* (Slovenská reč, 1987) a *Lexikálnosémantický aspekt slovných spojení.* Takto všeobecnolingvistický a interdisciplinárne orientovaný prístup J. Dolníka k otázkam lexikálnej sémantiky mu dovolil prejsť aj k výkladu niektorých pojmov a kategórií zo všeobecnej lingvistiky, porov. napr. jeho štúdie *Funkcia jazyka* (Jazykovedný časopis, 1983), *Gnozeologické vymedzenie jazyka a vývin jeho poznania* (Jazykovedný časopis, 1987).

Ucelený výklad všetkých uvedených otázok, ale aj početných ďalších špecifických problémov z oblasti sémantiky podal J. Dolník vo svojej knihe *Lexikálna sémantika* (1990), v ktorej popri spomenutých okruhoch otázok nachádzame aj kapitolky s takýmito výrečnými názvami: *Sémový rozbor obsahových rovín slova a jeho dynamiky, Lexikálny a slovotvorný význam, Motivovanosť a systémovosť slova, Logické princípy organizácie slovnej zásoby, Presupozičné vzťahy v slovnej zásobe, Antonymá z logického a lingvistického hľadiska, Teoretické zobrazenie komunikatívneho uplatnenia slova* a ďalšie. Aj tento holý výpočet zreteľne signalizuje, že sa tu podáva viac-menej ucelený výklad všetkých podstatnejších problémov z lexikálnej sémantiky. Vo svojich najnovších štúdiách (zväčša ešte nepublikovaných, ale pripravených už do tlače doma aj v zahraničí) obohacuje doc. Dolník svoje výklady predovšetkým o systematický prístup k axiologickej a pragmatickej stránke slova i celého jazyka.

Úsilie J. Dolníka o prehĺbenie sémantických výkladov, o skĺbenie poznatkov s filozofickým základom výkladu o význame viedlo k tomu, že vo svojej argumentácii uplatňoval vyžadované postupy materialistickej dialektiky. Treba však konštatovať, že v jeho prácach nikdy nešlo o falošnú, povrchnú ideologickú citátomániu, ale o organické zapojenie všeobecných filozofických, metodologických a iných pojmov a kategórií do vlastného výkladu. Takýto postup v jeho prácach mu preto ani v minulých rokoch nepriniesol nijaké uľahčenia, práve naopak, kde-tu sa objavovali

pochybnosti, či neschádza na pozície tzv. objektívneho idealizmu a pod. Jemu samému vždy pritom išlo iba o to, aby sledované otázky pochopil a vysvetlil čo najvšestrannejšie, aby pritom čo najviac prenikol do skúmanej problematiky. A práve táto vedecká dôslednosť priniesla J. Dolníkovi dobrú úrodu v podobe fundamentálnych prác o lexikálnej sémantike, ako aj o mnohých ďalších príbuzných otázkach.

Docentovi Dr. Jurajovi Dolníkovi, DrSc., želáme, aby v dobrom zdraví a v pracovnej a osobnej pohode ďalej obohacoval celú našu jazykovedu o nové vedecké poznatky.

J. Mlacek

Jubileum českého slovakistu

Pred sto rokmi, 2. júla 1892, sa v Prahe narodil Václav V á ž n ý, ktorý sa zaslúžil o rozvoj slovakistiky. Záujem o Slovensko a slovenčinu v ňom prebudil jeho učiteľ F. Pastrnek. Keď sa po prevrate dostal za profesora gymnázia v Turčianskom Sv. Martine, začal v Matici slovenskej vydávať nárečové a národopisné dotazníky, ktoré posielal najmä učiteľom. V rokoch 1921 – 1931 vydal 26 dotazníkov, v ktorých spolu 268 otázkami zisťoval hlavné znaky slovenských nárečí a niektoré národopisné zaujímavosti. Zistené údaje si overoval priamo v teréne. Výsledkom jeho výskumu je prvý vedecký opis slovenských nárečí a ich členenie v syntéze *Nářečí slovenská*, ktorú napísal pre Československú vlastivedu. Zv. 3. – Jazyk (1934). Z bohatých lexikálnych zbierok publikoval príspevky o názvoch zemiakov, rodiny, obilia, vážky a knižne vydal monografiu *O jménech motýlů v slovenských nářečích*. Skúmal nárečia na Orave, v Turci (slovník tohto nárečia ostal v rukopise), na Záhorí, chorvátske nárečia okolia Bratislavy a písal o niektorých osobitných tvaroch, ako aj o etymológii niektorých slovenských slov.

Ako profesor Univerzity Komenského v Bratislave (1927 – 1939) sa venoval aj výskumu vonkajších dejín slovenčiny. Pre Československú vlastivedu napísal ešte stať *Spisovný jazyk slovenský*, skúmal trnavské predbernolákovské slovníky a vydal slovník k stredovekým listom na Slovensku. Praktické ciele sledoval učebnicou *Stručná slovenská mluvnice pro Čechy*, ktorá vyšla roku 1938 a 1948.

Negatívnu úlohu zohral ako predseda Jazykového odboru Matice slovenskej a potom ako predseda Jazykového odboru Učenej spoločnosti Šafárikovej v boji o Pravidlá slovenského pravopisu (1931), keď ako prívrženec čechoslovakistickej ideológie presadzoval neslovenské tvary a slová. Zaslúžil sa však o výskum slovenčiny a rozvoj slovenskej dialektológie. Jeho žiaci E. Pauliny, J. Štolc, E. Jóna, J. Orlovský, Ľ. Šmelík a iní pokračovali v práci svojho učiteľa. V. Vážný zomrel 24. apríla 1966. Svojou prácou venovanou výskumu slovenčiny si zaslúži čestné miesto v dejinách slovenskej jazykovedy. Priatelia si pripomínajú iba to dobré.

K. Palkovič

Ľubomír Ďurovič

Doma i vo svete žil, pôsobil a tvoril popredný slovenský jazykovedec Ľubomír Ďurovič. Meno Ľ. Ďuroviča bolo utajované, jeho práce sa u nás nesmeli citovať, minulý režim zakázal publikovať jeho bibliografiu, lebo tento významný vedec sa mal vytrieť z vedomia a pamäti národa. No ostal v pamäti svojich priateľov, ostala jeho práca vo vedomí jeho kolegov a žiakov. Dnes, v slobodnejších podmienkach, keď sme mali možnosť lepšie poznať jeho život a prácu zo zborníka, ktorým si slavistický svet uctil jeho 65. narodeniny, chceme najmä mladšej jazykovednej generácii predstaviť tohto významného slovenského lingvistu. Jeho životné osudy sú úzko späté s nedávnymi historickými udalosťami u nás.

Narodil sa 9. februára 1925 v podtatranskom Važci ako syn ev. farára. Jeho otec Ján Ďurovič sa onedlho stal farárom v Skalici, neskôr univerzitným profesorom teológie v Bratislave a zaoberal sa staršou slovenskou literatúrou. V Skalici Ľ. Ďurovič vyštudoval gymnázium a v Bratislave na univerzite absolvoval štúdium slovenčiny, ruštiny a všeobecnej jazykovedy. Veľkým učiteľom a príťažlivým vzorom mu bol známy slavista A. Isačenko. V akademickom roku 1947–1948 študoval na Karlovej univerzite v Prahe.

Za dvadsať rokov pôsobenia na katedre ruského jazyka UK v Bratislave ako asistent, docent (1956) a od roku 1967 ako riadny profesor svojou úspešnou pedagogickou, vedeckou i organizačnou činnosťou sa zaslúžil o rozvoj našej rusistiky. Dve závažné knižné práce, rad významných priebojných štúdií, niekoľko menších publikácií a článkov, celá generácia mladých rusistov a ruštinárov – jeho žiakov, to všetko ostalo ako výsledok jeho neúnavnej práce doma vo vlasti, on však musel odísť do Škandinávie do exilu. Prečo?

Slovenská evanjelická inteligencia generácie M. Rázusa (a ďalšie generácie) sa orientovala zásluhou S. Watsona na vysokoškolské štúdium v protestantských krajinách, v Anglicku a Škandinávii. Do Škandinávie sa dostal aj Ľ. Ďurovič, keď získal v akademickom roku 1949–1950 štipendium na štúdium nórčiny a jazykovedy v Nórsku. Druhý raz prišiel do Škandinávie roku 1966, aby prednášal ako hosťujúci docent slovenčinu a češtinu na univerzite v Uppsale a Štokholme. Do Uppsaly sa obrátil na slavistov a ich prostredníctvom na slavistov troch kontinentov ako tajomník Medzinárodného kongresu slavistov v Prahe svojím protestným listom proti vstupu "spojeneckých" vojsk, ktoré prišli roku 1968 potlačiť zárodky našej rodiacej sa demokracie. Švédsko sa stalo preňho a jeho rodinu druhým domovom, keď svoj protestný list neodvolal, a preto nemal doma záruku, že bude môcť pôsobiť ako univerzitný profesor. Profesúru získal na konkurze na univerzite v juhošvédskom Lunde roku 1972. Pôsobil tu do odchodu na dôchodok roku 1991.

Hlavným objektom vedeckého záujmu Ľ. Ďuroviča zo slovakistiky a rusistiky je morfológia a syntax, ale závažné príspevky publikoval aj v oblasti fonológie a lexikológie. Často si vyberal hraničné javy medzi morfológiou a syntaxou, medzi fonológiou a morfológiou, medzi lexikológiou a syntaxou. Analyzoval niektoré slovné druhy a tvary (*dobre, rád,* neohybné slová, predikatívne slová na *-o* v ruštine, infinitív

v syntagmách, príčastia a prechodníky v ruštine – Russian Linguistics, *1*, s. 3–14), pričom sledoval porovnávacie hľadisko *(Systém slovesných menných tvarov v slovenčine* – Slavica Ludensia, *4*, s. 7–24, neohybné slovné druhy v slovenčine a ruštine, substantíva, adjektíva; vzťahové adjektíva – Slavica Ludensia, *6*, s. 7–20; typológia flektívnej bázy – Scando-Slavica, *19*, s. 225–243).

Širší slavistický záber má priebojná štúdia *Ku klasifikácii morfém* (Slovo a slovesnost, *26*, s. 126–129). Priekopnícka je vysokoškolská učebnica *Paradigmatika spisovnej ruštiny* (1964). Netradičným použitím fonologickej transkripcie sa zbavil konvenčnej grafiky, a tak lepšie postihol morfologický systém.

Monografia *Modálnosť. Lexikálno-syntaktické vyjadrovanie modálnych a hodnotiacich vzťahov v slovenčine a ruštine* (1956) je veľkým príspevkom k riešeniu jednej dôležitej syntaktickej otázky. Syntaktickým príspevkom k výskumu slovenčiny sú štúdie *Obsahové vedľajšie vety* (1959) a *Vzťah slovies esse:habere v slovanských jazykoch a otázka pasíva v slovenčine* (Slavica Ludensia, *8*, s. 19–28).

Z fonologických príspevkov, okrem tých, ktoré sú zaregistrované v našich bibliografiách, si zaslúžia osobitnú pozornosť dve významné slovakistické štúdie: *Vokalický systém slovenčiny* (International Journal of Slavic Lingvistics and Poetics, *16*, s. 22–42) a *Konsonantický systém slovenčiny* (tamže, *19*, s. 7–29).

Niekoľko štúdií venoval Ľ. Ďurovič jazyku detí juhoslovanskej diaspory v zahraničí.

Ako spolupracovník väčších slovenských slovníkových prác sa Ľ. Ďurovič dostal aj k lexikologickým problémom. Zaujali ho otázky homoným, ekvivalentov v dvojjazyčných slovníkoch, systém v lexike, lexikálny význam slova, porovnávací slovník slovanských jazykov, číslovka *päť*, ktorú porovnáva s poľským *pięciu*. Objavná je štúdia *Slovenský lexikograf XVII. storočia Matiáš Zabani* (Premeny, *25*, č. 4, s. 50–54).

Rad diskusných príspevkov na konferenciách, recenzií, polemiky, medailóny slavistov, bohatá redakčná, edičná a organizačná činnosť, publikácie v zahraničných časopisoch, to všetko dokresľuje široko rozvetvenú tvorivú činnosť Ľ. Ďuroviča. Niekoľko konkrétnych údajov. Spolu s A. V. Isačenkom založil a 15 rokov rediguje časopis *Russian Linguistics* (vychádza v Holandsku), vydával zborník *Slavica Ludensia,* zaslúžil sa o rozvoj švédskej slavistiky, pôsobil ako hosťujúci profesor na univerzitách v USA, Dánsku a Švajčiarsku, prednášal na viacerých univerzitách v Európe i Amerike, písal o cudzích i našich osobnostiach a vniesol slovenskú tematiku do zahraničných časopisov, prispieval do slovenských a českých časopisov vychádzajúcich v zahraničí, ako boli Listy, Svědectví, Premeny/Proměny, Horizont, Slovenské hlasy z Ríma, Most. Spolupracoval pri vydávaní prác a životopisu A. V. Isačenka, pri publikovaní zborníkov zo slavistických konferencií vo Švédsku, analyzoval jazyk Gavlovičovej Valaskej školy v americkom vydaní tohto básnického diela. Ako popredný európsky slavista cestoval do slovanských a iných krajín, ale do vlasti nemohol.

Odchodom Ľ. Ďuroviča do zahraničia stratila slovenská jazykoveda výraznú a významnú tvorivú osobnosť. Stratil mnoho aj on, hoci si to ani v plnom rozsahu neuvedomujeme. Teraz, v zmenenej situácii v slobodnej vlasti sa pokúsime vzájom-

ne aspoň o čiastočnú nápravu. Želáme mu, aby mu neubúdali sily, odhodlanie a neutíchal jeho tvorivý temperament.

Bibliografia Ľ. Ďuroviča je uverejnená vo Wiener slawistischer Almanach. Band 25/26, 1990. Festschrift Ľubomir Ďurovič zum 65. Geburtstag, s. 13–40.

K. Palkovič

Wiener slawistischer Almanach. Zv. 25–26. Festschrift Ľubomír Ďurovič zum 65. Geburtstag. Mníchov, Aage A. Hansen-Löve, Tilmann Reuther 1990. 469 s.

Tento 25.–26. zväzok Viedenského slavistického almanachu vyšiel ako jubilejný zborník venovaný 65. narodeninám Ľ. Ď u r o v i č a, slavistu slovenského pôvodu. Zborník vydala Spoločnosť na podporu slavistických štúdií vo Viedni a možno ho získať v Inštitúte slavistiky Viedenskej univerzity alebo u tlačiara E. Zaunera, Peter-Müller Str. 43, D-8000, München 50.

Po úvodnom hodnotiacom vstupe o živote a diele Ľ. Ďuroviča od S. G u s t a v s s o n a a A. S j ö b e r g a a po bibliografii jeho prác (s. 13–30) nasleduje 32 príspevkov známych slavistov. Podľa tematiky sú publikované práce z oblasti všeobecnej i porovnávacej jazykovedy, väčšina sa venuje javom jedného slovanského jazyka z hľadiska jeho histórie i súčasného stavu. Najviac príspevkov sa týka rusistiky.

Bližšie si všimneme slovakistické štúdie (V. Blanára, J. Horeckého, G. J. Saboa), príspevky zaoberajúce sa vzťahom slovenčiny k iným slovanským jazykom (H. Birnbaum) a k češtine (G. V. Shevelov), o mytológii Slovanov (J. Komorovský), ale aj štúdie všeobecnolingvistického a komparatistického charakteru (P. Sgall, A. Jedlička, L. Matejka, I. Meľčuk, A. G. F. van Holk, N. Podoľskaja, I. Bílý, A. Bogusławski, Z. Topolińska, K. Gerner, R. Laskowski).

V. B l a n á r v štúdii *Podmienky a predpoklady vývinu spisovnej slovenčiny* (s. 101–110) reaguje medziiným aj na referát Ľ. Ďuroviča o vývine kodifikácie pred Bernolákom prednesený na 10. slavistickom kongrese v Sofii. Jeho chápanie, že "spisovná slovenčina sa emancipovala z češtiny cez štádium rôzne realizovaného slovensko-českého jazyka" konfrontuje s názormi slovenských jazykovedcov (R. Krajčovič, J. Doruľa, E. Pauliny, M. Majtán a i.). V závere naznačuje sociolingvistické aspekty predkodifikačného vývinu slovenčiny. – J. H o r e c k ý si vo svojom príspevku bližšie všíma otázky terminologizácie a determinologizácie v slovenčine (s. 201–204). Oba procesy chápe v dialektickej jednote. Na konkrétnych príkladoch uvádza najfrekventovanejší spôsob – analogickú nomináciu v oboch smeroch, ale poukazuje aj na funkciu sufixov pri tvorení termínov. Súčasný dy-

namický nárast nových pomenovaní i prechod termínov do bežnej komunikácie považuje za prirodzený, historicky opodstatnený jav. – Ďalším príspevkom, ktorý sa zaoberá predkodifikačným obdobím slovenčiny, je rozbor pôstnych kázní slovenských františkánov z 18. stor. od G. J. S a b o a (s. 379–396), vydavateľa Gavlovičovej Valaskej školy. Podiel františkánov na jazykovej a kultúrnej histórii Slovákov dokumentuje na bohatom poznámkovom aparáte. – Osobitným postavením slovenčiny medzi slovanskými jazykmi z hľadiska synchrónneho a diachrónneho vývinu i dialektológie sa zaoberá H. B i r n b a u m (s. 88–99). Pri výklade vychádza z vlastnej koncepcie, pričom sa opiera o Marešovu klasifikáciu slovanských jazykov. V bohatom literárnom registri uvádza diela slovenských jazykovedcov (R. Krajčovič, E. Pauliny, J. Stanislav, Ľ. Ďurovič a i.).

České *(i)hned a* slovenské *(i)hneď* "at once" je predmetom širšieho kontrastívneho pohľadu na vývin oboch jazykov. Autor G. V. Shevelov (s. 411–419) poukazuje na vývinové súvislosti a modifikácie s inými slovanskými jazykmi v oblasti fonológie i gramatiky. – Modálnou funkciou adjektív *rád/nerad* v češtine sa zaoberá vo svojom príspevku (s. 233–236) z hľadiska syntaktickej i sémantickej funkcie M. K o m á r e k. – Kultúrnohistorický charakter má štúdia J. K o m o r o v s k é h o (s. 237–246), v ktorej sa dotýka náboženských a svetských motívov v starej viere Slovanov. Nadväzujúc na Niederleho historicko-etnografický výskum slovanských národov poukazuje na spojitosť materiálnej a duchovnej kultúry, čo sa odrazilo v náboženských a svetských obradoch ako protiklad sacrum – profanum.

Ďalšiu skupinu tvoria práce všeobecnolingvistického charakteru. K takým možno zaradiť príspevok A. J e d l i č k u o recepcii pražskej školy v oblasti štandardológie (s. 205–215). Na reprezentatívnom výbere autor predstavil vplyv Pražského lingvistického krúžku na zahraničné centrá a jeho prínos do výskumu histórie jazyka, osobitne teórie spisovného jazyka a komparatistiky. – L. M a t e j k a (s. 291–310) nás oboznamuje s Trubeckého koncepciou jazykových zväzkov a kultúrnych zón. Vychádzajúc zo štúdií súčasných ruských lingvistov charakterizuje Trubeckého ako vedúcu osobnosť PLK, architekta modernej fonológie, folkloristu a muzikológa, ktorý svoju klasifikáciu jazykov chápe ako "prirodzený produkt dlhodobých kontaktov medzi etnicky odlišnými kmeňmi a národmi". – Prínosu českej a slovenskej jazykovedy k problematike typológie jazykov sa vo svojom príspevku venuje P. S g a l l (s. 397–410). Názory členov PLK konfrontuje s koncepciou súčasných lingvistov (P. Sgall, V. Krupa, J. Popela), ale najmä s Ďurovičovou fonologickou analýzou slovanských jazykov na základe kontrastívneho výskumu jazykového systému. – I. M e ľ č u k (s. 299–310) sa v úvode svojej teoretickej štúdie *Kde a ako určiť niektoré zovšeobecnenia v morfológii* vracia v spomienkach na prvé stretnutie s Ľ. Ďurovičom. Uvádza svoju koncepciu formálnych modelov významových typov, ako aj príklady a opis zhody (totožností) v jazykovom systéme. – Na základe rozdielneho chápania kategórie pádu u Jakobsona a Kuryłowicza prezentuje I. B í l ý (s. 53–70) širokú paletu názorov popredných lingvistov (L. Hjelmsev, M. Ivić, I. Meľčuk a i.) i dištinktívne parametre pri koncipovaní morfologickej kategórie pádu. – Teoretický ráz má príspevok A. G. F. van H o l -

k a (s. 183–200) o syntaktických symboloch v geometrickom modeli jazykovej štruktúry. Autor predstavuje 25 vetných vzorcov (typov), ktoré diferencuje na základe gramaticko-sémantických vlastností predikátu.

Symboly v lingvistike sú predmetom state N. P o d o ľ s k e j (s. 351–359), v ktorej vysvetľuje pôvod slova *symbol* i všetky jeho významy. Uvádza tabuľky znakov používaných v astronómii a heraldike, no najmä vzťahy matematických a lingvistických symbolov, pričom poukazuje na dynamiku tvorenia nových znakov, ktorými sa vyjadrujú nové relácie (súvislosti). – A. B o g u s ł a w s k i (s. 111–125) si bližšie všíma slabiku a fonologický systém v slovanských jazykoch a pozornosť venuje variabilným zápisom slabík v textoch. – Na pozadí kontrastívnej analýzy poľštiny a macedónčiny Z. T o p o l i ń s k a (s. 427–438) opisuje inštrumentál, jeho pádovú formu i funkciu. – R. L a s k o w s k i (s. 257–274) dospel na základe výskumu kategórie pádu v idiolekte poľských detí vo Švédsku k podobným záverom ako Ľ. Ďurovič pri výskume jazyka diaspory bilingvicky vzdelávaných detí vo Švédsku. – A. K o v a č e v i č (s. 247–255) sa zaoberá prozodickým systémom, jeho jednotlivými vlastnosťami v chorvátčine.

Ďalšiu výraznú skupinu tvoria štúdie venované synchrónnemu i diachrónnemu výskumu východoslovanských jazykov, predovšetkým ruštiny. V aktuálne ladenom príspevku sa K. G e r n e r (s. 145–159) dotýka histórie Ukrajiny a Bieloruska najmä vo vzťahu k náboženstvu a národnému jazyku. Naznačuje návrat k vlastnej identite. – Vzájomné pôsobenie (vplyv) slovníka a gramatiky na pozadí ruštiny, ale so širším teoretickým zovšeobecnením charakterizuje J. D. A p r e s i a n (s. 31–51) v štúdii *Slovníkova fixácia syntaktických vlastností lexém.* – A. S. F l i e r (s. 127–143) nastoľuje problematiku variácií skupiny sonór v ruštine, T. P e t e r s s o n (s. 337–350) otázky redukcie samohlások a prízvuku v ruštine so zreteľom na niektoré závery Avanesovovej koncepcie o silnej a slabej pozícii foném. – Syntaktické a sémantické aspekty ruských prechodníkov rozoberá R. R u ž i č k a (s. 361–378) a dokladá ich početnými príkladmi. – A. M u s t a j o k i (s. 311–326) si kladie otázku, či sú jednotné podparadigmy kategórie čísla vo vzťahu k prízvuku ruských substantív zakončených na *-á*.

Rôznymi stránkami posesívnosti, spôsobom vyjadrenia privlastnenia a existencie predmetu sa zaoberá Ch. Č. P a n d e (s. 327–335). – Lexikografický charakter majú práce U. B i r g e g o r d a (s. 71–88) *Latinsko-slovanský slovník Slavineckého, pamätník stretnutia dvoch kultúr* a W. L e h f e l d t a (s. 275–290) *O pozícii rusko-nemeckého slovníka od Pavlovského v ruskej lexikografii 19. stor.* – Na jazykovú situáciu epochy Petra I. a na vznik ruského spisovného jazyka nového typu poukazuje V. M. Ž i v o v (s. 451–469). – A. G r a n n e s (s. 161–182) si v príspevku k historickej gramatike bližšie všíma morfosyntaktické varianty doplnku k predmetu v ruskom spisovnom jazyku 19. stor. – D. S. W o r t h (s. 439–450) a A. S j ö b e r g (s. 421–426) sa zaoberajú rozborom novgorodských pamiatok (letopisov – Birchbach), najmä ich alternatívnym výkladom. – Jazyková analýza staroruských rukopisov (predmet v staroruskom rukopise č. 14) je témou O. A. K ň a z e v s k e j (s. 217–232).

Ako vidieť z informácie, publikované práce v jubilejnom zborníku poskytujú široký okruh tém slovanských štúdií. Dominujú však témy z histórie jazyka, zo všeobecnej lingvistiky i komparatistické slavistické príspevky, ktoré korešpondujú s vedeckovýskumnou orientáciou jubilanta Ľ. Ďuroviča. Mnohí autori citujú z jeho prác, uvádzajú však aj diela súčasných slovenských jazykovedcov, čím predstavujú odborne uznávanú integrálnu súčasť slavistického výskumu.

J. Pekarovičová

HORÁK, E.: Srbochorvátsko-slovenský a slovensko-srbochorvátsky slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991. 758 s.

Vydaním dvojjazyčného slovníka pre študentov srbochorvátskeho jazyka sa vyplnila jedna z medzier v slovensko-slovanskej lexikografii. Slovník je však určený aj iným záujemcom o srbochorvátsky jazyk, ako sú študenti. Má slúžiť aj Juhoslovanom, najmä tamojším Slovákom. V každej verzii obsahuje približne 25 tisíc slov, štylisticky neutrálnu lexiku, základné odborné termíny a niektoré ustálené spojenia. Vynechávajú sa zastarané a zriedkavé slová (okrem výnimiek, napr. *klokan, klozet* ako slovenské ekvivalenty) a pravidelne tvorené odvodené slová.

Výber slov nám priblíži porovnanie s Krátkym slovníkom slovenského jazyka, ktorý obsahuje asi 50 tisíc slov. V tomto slovníku je pri písmene J o vyše 200 hesiel viac (pri niektorých heslách sú prihniezdnené ďalšie slová), v recenzovanom slovníku sú navyše slová *Jadran, jadranský, jalovec* ("borievka", hoci v Slovníku slovenského jazyka sa toto slovo hodnotí ako nárečové), *Japonec, Japonka, jedenástoro, jednoaktovka, jednofarebný, jednoradový, jednorazový, jednoveslica, jekavský, jestvovanie, Juhoslávia, Juhoslovan.*

Lexikografické spracovanie je jednoduché. Každé slovo je spracované v osobitnom hesle. Gramatická charakteristika slov je bohatšia v druhej časti slovníka. Dá sa to odôvodniť tým, že slovenská verzia slovníka má byť základnou normatívnou lexikografickou príručkou pre juhoslovanských Slovákov a srbochorvátčina má v istých prípadoch pravidelnejšiu flexiu (napr. heslo *žena* f – v prvej časti slovníka oproti *žena* -y, žien f – v druhej časti). Presnejšia gramatická charakteristika by sa však žiadala v obidvoch verziách slovníka pri cudzích slovách. V slovenskej verzii napr. pri slove *pyré* chýba skratka *indecl.*, pri hesle *publikum* by mal byť genitívny tvar *-ka*, nie *-a*, v srbochorvátskej časti sa mal uviesť genitívny tvar slov *tema, shema, ciklus, pire* a i. Pri niektorých slovách sa v slovenskej verzii uvádza aj výslovnosť, no nie dôsledne, chýba napr. pri slove *sujet, resumé.*

Nerovnomerné je uvádzanie štylistických kvalifikátorov. Pri hesle *pire* v prvej časti je značka *kuch.*, pri slove *pyré* v druhej časti chýba, inde naopak, v slovenskej časti je pri hesle *sujet* kvalifikátor *lit.*, no pri hesle *siže* v prvej časti chýba.

Obe verzie sa odlišujú uvádzaním srbských a chorvátskych variantov. V prvej verzii sa uvádzajú za sebou podľa abecedy, napr. *gde, gdje; mleko, mlijeko*, alebo ako osobitné heslá: *kolodvor* (s. 111), *stanica* (s. 291), v slovenskej verzii zasa lomenou čiarou, napr. *chlieb – hl(j)eb/kruh, lexika – leksika/leksik, káva – kafa/kava, divadlo – pozorište/kazalište, vlak – voz/vlak, rieka – r(ij)eka.* Forma v zátvorke a za lomenou čiarou je chorvátska.

V slovenskej verzii sa niekedy vynechávajú príslušné synonymá: napr. pri hesle *dub* sa uvádza iba *hrast,* kým slovo *dub* chýba, hoci v prvej časti je osobitné heslo *dub,* pri hesle *les* je iba ekvivalent *šuma,* chýba *gora*, ale v prvej časti pri hesle *gora* sa uvádza ako 2. význam *les, hora*. Nerovnaké synonymá sú aj pri slovenských rovnoznačných výrazoch, napr. pri hesle *borievka* sú ekvivalenty *borovica, kleka, venja*, pri hesle *jalovec* variant *borovica*, synonymá *kleka, venja, smreka.*

Rozdiely medzi prvou a druhou časťou slovníka sú dané časovým odstupom medzi koncipovaním obidvoch verzií.

Spomínané menšie nedôslednosti sa iste odstránia pri budúcom väčšom slovníku, ktorý doc. PhDr. Emil Horák, CSc., na katedre slavistiky FF UK pripravuje. Slovník, ktorý iba prehľadne a informatívne recenzujeme, je dobrým príspevkom k rozvoju serbokroatistiky na Slovensku, najmä keď podobný slovník pripravovaný slovakistami v Novom Sade stále mešká.

K. Palkovič

Defektné aktualizácie frazeologických jednotiek. – Frazeologické a paremiologické jednotky tvoria "idiolekt" každého prirodzeného jazyka. Ich citlivé a primerané používanie svedčí o vzťahu hovoriaceho k materinskému jazyku. Obraznými ustálenými spojeniami kultivujeme svoj jazykový prejav, obohacujeme ho o expresívno-emocionálne prostriedky, ktoré narúšajú šedosť výpovedí. V tomto článku sa chceme zaoberať negatívnou stránkou v používaní frazeologických jednotiek, a to na vybranom materiáli. Vzorka z písomných prijímacích pohovorov na Pedagogickú fakultu v Nitre usvedčuje uchádzačov z nedostatočného ovládania frazeológie.

Úloha v teste bola jednoduchá. K frazeologickému (paremiologickému) fragmentu z domácej kultúrnej tradície mal respondent pripísať zvyšok frazémy. Asi polovica doplnila frazémy správne, druhá polovica tejto požiadavke nevyhovela. Zo súboru nesprávnych riešení vyberáme tie, v ktorých študenti neidentifikovali frazeologické jednotky (pretože ich nepoznali) a fragmenty dopĺňali na základe prelínania významových polí dvoch autonómnych frazém, čím vznikli defektné aktualizácie (parafrázy). Najzaujímavejší typ predstavujú kontaminácie, ktoré sú výsledkom nesprávneho (nechceného) skríženia frazém, a to vnútroúrovňové kontaminácie (skríženie dvoch frazém) a medziúrovňové kontaminácie (skríženie frazémy s jednotkami iných rovín jazykovej stavby) (porov. J. Mlacek, Slovenská frazeológia, 1984, s. 120 n).

Hoci ide o defektné parafrázy (často s komickým, ba až absurdným vyznením), ich jazykový rozbor môže odhaliť vzťah medzi výpovedným a lexikálnym plánom. "Frazéma je obojživelný fenomén, ktorý z výhod živej reči ťaží pre funkčné poslanie kódu", hovorí F. Miko (Aspekty literárneho textu, 1989, s. 113).

Rozbor. Frazeologická jednotka *Nemému dieťaťu ani vlastná mať nerozumie* má význam "tomu, kto nedá najavo svoje ťažkosti, potreby, kto nepovie jasne, čo chce, čo mu chýba, nemožno vyhovieť, pomôcť; treba jasne vyjadriť svoje žiadosti, požiadavky, potreby" (E. Smiešková, Malý frazeologický slovník, 1974, s. 151). Vo fragmente *Nemému dieťaťu ani...* má syntagma *nemému dieťaťu* svoj konotatívny (obrazný) význam, ktorým sa zúčastňuje na komplexnom ustálenom obraze frazémy (mlčať, nezdôverovať sa, nevyjadrovať potreby rečou atď). Tento nadstavbový význam vychádza z denotatívneho podložia: byť nemý, mať poruchu reči. Pretože študenti nepoznali danú frazeologickú jednotku, neuvedomene hľadali kontaktné asociačné polia s lexémami iných frazém. Vychádzali však nie z obrazného, lež z doslovného významu spojenia *nemé dieťa* a utvorili tieto kontaminácie: *Nemému dieťaťu ani slovka nerozumiem* (doplnená časť je z *Nerozumiem ti ani slovka*), *Nemému dieťaťu ani hláska nepočuť (nepočuť tu ani hláska)*. Komický efekt má aj medziúrovňová kontaminácia *Nemému dieťaťu ani nehovor!*

Iného druhu sú parafrázy typu *Nemému dieťaťu ani ryba nerozumie.* Sú výsledkom oscilácie konotatívneho významu (mlčí ako ryba) a denotatívneho významu (je nemý). Ďalšie príklady: *Pesnička má dva konce* (skrížili sa v nej dve frazémy *Každá palica má dva konce* a *Každá pesnička má svoj koniec*), *Ťahať niekoho za slovíčko (Ťahať niekoho za nos* a *Chytať niekoho za slovíčko).*

Frazeologická jednotka *Nemému dieťaťu ani vlastná mať nerozumie* má eliptický variant *Nemému ani mať nerozumie.* Explicitné slovo *dieťa* v testovom fragmente *Nemému dieťaťu ani...* evokovalo u niektorých respondentov význam "bezbrannosť, zraniteľnosť". Preto dopĺňali takto: *Nemému dieťaťu ani živá voda nepomôže, Nemému dieťaťu ani mačka neublíži.* Asociačný skrat v druhom príklade je ťažko rekonštruovateľný, nevylučujeme však príčinu takejto kontaminácie vo zvukovej zhode začiatkov slov *mať* a *mačka*, ktoré sú v paradigmatickom vzťahu v tejto frazéme. Potvrdzuje to aj defektné doplnenie fragmentu *Každá pesnička má dva konce*, v ktorom sa kľúčové slová *pesnička* a *palica* začínajú na tú istú spoluhlásku. To by podporovalo tvrdenie, že počas percepcie lexém v prúde reči je dôležitý začiatok, náslovie (porov. V. Krupa, Jazyk – neznámy nástroj, 1991, s. 66).

Zaujímavé je, že napriek sémanticky defektným riešeniam doplnené časti majú také štylistické alebo rytmické vlastnosti, ktoré sú typické pre frazémy. Netradičná forma fragmentu (napr. datív životných substantív, kvantitatívne vymedzovacie zámená typu *každý* vo funkcii akýchsi loci communes či frazeologických klišé) a vedomie, že ide o frazémy, zaručujú štylisticko-rytmickú kompatibilitu doplnenej časti s jej úvodným fragmentom. Všetky doplnenia v kontaminácii s fragmentom *Nemému dieťaťu ani...* majú trochejský rytmus, objavujú sa v nich slová odkazujúce na starobylý pôvod frazém *(čert, lapiť, živá voda, pačesy).*

Podrobnejšia analýza doplnených (alebo umelo utvorených) frazeologických jednotiek a parémií môže hlbšie osvetliť dynamický vzťah medzi pomenovaním a výpovedným aspektom komunikácie, medzi kódom a rečou.

J. Glovňa

Skinhead, skin, holá lebka. – Už aj u nás sa stretávame s mladými ľuďmi (mužmi), ktorí majú oholené hlavy. Týmto spôsobom manifestujú svoj odpor proti dnešnej spoločnosti. Na označenie týchto jednotlivcov sa u nás používa slovo anglického pôvodu *skinhead,* napr. *Pred senátom Krajského súdu v Plzni začalo sa včera hlavné pojednávanie so skupinou ôsmich priaznivcov hnutia p u n k a s k i n h e a d.* (Čas, 23. 5. 1991, s. 12) – *S k i n h e a d i proti anarchistom.* (Národná obroda, 31. 5. 1991, s. 2) V slove *skinhead* ide o spojenie slova *skin*, ktoré má základný význam "koža", so slovom *head*, ktoré má základný význam "hlava". Popri pôvodnej podobe *skinhead* sa začína používať aj skrátená podoba *skin*, ktorá pred-

stavuje prvú časť tohto pomenovania, napr. *S k i n i pred súdom.* (Čas, 23. 5. 1991, s. 12) A nakoniec sa stretávame s podobou *skíni* s predĺžením samohlásky v základe tohto slova, napr. *"S k í n i " útočili.* (Večerník, 17. 6. 1991, s. 1)

Prv než si všimneme uvedené výrazy, treba uviesť, že výrazy, o ktoré tu ide, sa iba celkom zriedkavo používajú v jednotnom čísle. Singulárovú podobu máme zatiaľ doloženú iba v prípade použitia slova *skinhead* v spojení so slovom *hnutie* (*hnutie skinhead*). Najčastejšie sa toto slovo a aj jeho skrátená podoba používa v množnom čísle. Vyplýva to z grupovania sa mladých ľudí, zo spoločného vystupovania viac alebo menej početných skupín mladých ľudí. Prejavujú sa ako zoskupenia viacerých jednotlivcov, a preto je aj pochopiteľné časté používanie týchto pomenovaní v tvare množného čísla.

Podoba *skinhead* predstavuje prevzatie anglického pomenovania, pričom sa tu zachováva pôvodný anglický pravopis. Je všeobecne známe, že slová anglického pôvodu s rozdielom medzi pravopisom a výslovnosťou (a o tento rozdiel ide aj pri slove *skinhead*, pretože časť *head* sa vyslovuje ako *hed*) sa prispôsobujú domácim slovám z hľadiska pravopisu aj výslovnosti. Toto prispôsobovanie prebieha tak, že pravopisná podoba slova sa zvyčajne upravuje podľa pôvodnej anglickej výslovnosti, napr. *jam – džem, jazz – džez,* niekedy sa pri výslednej podobe, ktorá sa používa v spisovnej slovenčine, uplatňuje pôvodná pravopisná podoba aj pôvodná výslovnosť, napr. *football – futbal, volleyball – volejbal, hockey – hokej* atď. Ak by sa pri slove *skinhead* po jeho prevzatí do slovenčiny mala uplatniť pôvodná výslovnosť, potom by sme v slovenčine dostali podobu *skinhed.* S takouto pravopisnou podobou sme sa v slovenčine zatiaľ stretli iba ojedinele: *Mama, zase nás zbili s k i n h e d i .* (Národná obroda, 15. 10. 1991, s. 3)

Stretávame sa aj s podobou *skín*, ktorej pôvod si nevieme uspokojivo vysvetliť. Môže ísť o predĺženie analogicky podľa dĺžky v nejakom inom slove cudzieho pôvodu. Do úvahy by tu mohlo najskôr prichádzať slovo *greenhorn* s výslovnosťou *grínhorn*. Je tu istá opora v pôvode slova, vo výslovnosti s dlhým *í* a nakoniec aj vo význame, ak berieme do úvahy základný význam slova *greenhorn*, ktorým je "zelenáč". Tento význam je u nás najviac známy. Je nakoniec možné aj to, že v prípade použitia podoby *skín* namiesto *skin* ide jednoducho o tlačovú chybu. Zatiaľ nemáme k dispozícii taký dokladový materiál, ktorý by lepšie osvetlil túto otázku. Pri slovách cudzieho pôvodu sa neraz aj dlhší čas uplatňuje kolísanie v pravopisnej a výslovnostnej podobe, čo sa môže týkať aj slova *skin*.

Popri anglickom slove *skinhead* a skrátenej podobe *skin* sa používa aj slovenský ekvivalent *holá lebka*. Aj v tomto prípade sa zvyčajne stretávame s používaním tvarov množného čísla, napr. *"Holé lebky" v Berlíne.* (Čas, 27. 5. 1991, s. 5) Na rozdiel od anglického pomenovania *skinhead*, resp. *skin* má pomenovanie *holá lebka* tú výhodu, že je významovo priezračnejšie, viac "hovorí" o svojej významovej podstate. Zdá sa, že podoba *holá lebka* (či *holé lebky)* začína byť viac frekventovaná a že azda v blízkej budúcnosti nahradí slovo anglického pôvodu.

L. Dvonč

Pobaltsko, Pobaltie, pobaltský. – Slovník slovenského jazyka III (1963, s. 105; ďalej SSJ) zaznamenáva názov *Pobaltsko* s výkladom "kraj okolo Baltického mora", pričom zároveň v tom istom hesle uvádza aj prídavné meno *pobaltský* s príkladom *pobaltské štáty*. Samostatne sa zaznamenáva prídavné meno *pobaltický* ako trochu zastar. s výkladom "nachádzajúci sa pri Baltickom mori, pobaltský", napr. *pobaltické štáty, pobaltickí Slovania.*

V našej tlači a aj v iných hromadných oznamovacích prostriedkoch sa dnes veľmi často stretávame s názvom *Pobaltsko.* O Pobaltsku sa hovorí v súvislosti s komplikovaným politickým procesom, ktorý prebieha v Litve, Lotyšsku a Estónsku. Je známe, že bývalá Litovská sovietska socialistická republika, Lotyšská sovietska socialistická republika a Estónska sovietska socialistická republika, ktoré boli od r. 1940 súčasťou ZSSR, vyhlásili svoju samostatnosť, zmenili svoje názvy na Litovská republika, Lotyšská republika a Estónska republika.

O názve *Pobaltsko* sa v SSJ uvádza, čo sme už vyššie spomenuli, že je to kraj okolo Baltického mora. Baltické more alebo Baltské more (ako aj Balt a Baltik) je podľa SSJ I (1959, s. 69) more rozprestierajúce sa medzi Škandináviou, Nemeckom, Poľskom a časťou býv. ZSSR. Treba konštatovať, že o Škandinávii sa nikdy nehovorí ako o Pobaltsku. Názov *Pobaltsko* sa používa nanajvýš na označenie južného kraja okolo Baltického mora. Názov *Pobaltsko* sa však dnes bežne používa užšie na označenie Litvy, Lotyšska a Estónska. To isté možno povedať aj o používaní prídavného mena *pobaltský.* Pod pobaltskými štátmi sa dnes rozumejú práve iba Litovská, Lotyšska a Estónska republika. Litva, Lotyšsko a Estónsko sú pobaltské krajiny. Prídavné meno *pobaltický* sa v súčasnej spisovnej slovenčine už nepoužíva. V prípade prídavného mena *pobaltský*, resp. *pobaltský* a *pobaltický* treba si všimnúť aj používanie prídavných mien *baltský* a *baltický*, s ktorými súvisí. SSJ I (1959, s. 69) pri prídavných menách *baltský* a *baltický* uvádza najprv názov *Baltské* i *Baltické more*, potom spojenie *baltské, baltické národy* s výkladom "žijúce pri Baltickom mori (obyč. len o Litovcoch, Lotyšoch a Estóncoch)", ďalej *baltské* alebo *baltické jazyky* s výkladom "litovčina, lotyština a stará pruština (nie estónčina)" a *baltskí, baltickí Slovania* s výkladom "ktorí vymreli pri Baltskom mori". Prídavné mená *baltský* a *baltický* sa tiež najskôr spájajú s Litvou, Lotyšskom a Estónskom (v prípade baltských jazykov sa to však netýka Estónska). Tieto naše poznámky na okraj vymedzenia používania názvu *Pobaltsko* a aj prídavného mena *pobaltský* a ďalej prídavných mien *pobaltický, baltský* a *baltický* ukazujú, že ich spracovasnie v SSJ má viacero nedostatkov. Tieto slová bude potrebné nanovo vymedziť na základe ich skutočného používania v súčasnosti, ale aj ich používania v minulosti (to však patrí skôr do historického slovníka).

Názov *Pobaltsko* je utvorený slovotvornou príponou *-sko.* S touto podobou sa dnes bežne stretávame v našich hromadných oznamovacích prostriedkoch (v tlači, rozhlase a v televízii). Popri podobe *Pobaltsko* sa dnes začína používať aj podoba *Pobaltie*, napr. *Vyslanci P o b a l t i a* (Národná obroda, 28. 8. 1991, s. 1). Táto podoba, ktorá je utvorená slovotvornou príponou *-ie* (a je zároveň aj pádovou príponou nom. sg.), sa v SSJ a ani v nijakom inom lexikografickom diele nezazna-

menáva. Preto je potrebné posúdiť otázku, či v spisovnej slovenčine popri podobe *Pobaltsko*, ktorá ako jediná je kodifikovaná, máme používať aj podobu *Pobaltie*.

V prípade názvov *Pobaltsko* a *Pobaltie* ide o názvy miesta, ktoré sa odlišujú slovotvornými príponami. Ako uvádza J. Horecký (Slovenská lexikológia. 1. Tvorenie slov. Bratislava 1971, s. 147–148), popri prípone *-isko*, ktorou sa tiež tvoria názvy miesta, prípona *-sko* predstavuje príponu so špeciálnym významom. Tvoria sa ňou vlastné mená krajín, spravidla od mien obyvateľov, napr. *Uhorsko, Španielsko, Fínsko, Mongolsko.* My by sme uviedli, že nejde ani o tvorenie takýchto názvov od mien obyvateľov, ale skôr od mien príslušníkov národov alebo národností. Autor ďalej konštatuje, že od názvov riek sa predponou spravidla tvoria názvy ako *Zadunajsko, Podunajsko.*

V našom prípade ide o tvorenie od názvu mora. Takéto názvy sú blízke názvom utvoreným od názvov riek, ktoré spomína J. Horecký, pretože rieky a moria tvoria spoločne kategóriu vodných tokov a vodných plôch. Názov *Pobaltsko* je utvorený podobne ako napr. názov *Podunajsko.*

Názvy miesta od názvov riek sa tvoria, ako uvádza ďalej J. Horecký, aj slovotvornou príponou *-ie* a príslušnou predponou, napr. *Považie, Pohronie, Polabie, Zátisie*, ale sú tu aj názvy od iných zemepisných názvov, napr. *Záhorie, Zamagurie, Podpoľanie*. Slovotvornou príponou *-ie* sa však podľa J. Horeckého oveľa častejšie tvoria nie názvy miesta, ktoré majú povahu vlastných mien, ale apelatíva, napr. *poriečie, pohraničie, pomorie, prímorie, záhorie, záhumnie, podsvetie, rázcestie, rozvodie, priedomie, preddomie* atď. Osobitnú skupinu tvoria názvy pre miesto na tele, pre polohu alebo časť organizmu, napr. *predlaktie, podhrdlie* (sú to všetko, pravda, tiež apelatíva). J. Horecký tu hovorí o tvorení príponou aj predponou, teda o sufixálno-prefixálnom tvorení, kým napr. Š. Peciar (Tvorenie a kvantita predponových substantív v slovenčine. Slovenská reč, *34*, 1969, s. 267) hovorí o tvorení príponou *-ie* z predložkových spojení, čiže o sufixálnom tvorení. Myslíme si, že treba rozlišovať prípady so sufixálnym tvorením, napr. *za horou – záhorie (Záhorie), na dvore – nádvorie* a tvorenie prefixálno-sufixálne, ktoré vychádza zo sufixálneho tvorenia, napr. *rázcestie*. Derivát *Pobaltie*, ktorý sa vyskytuje popri deriváte *Pobaltsko*, je utvorený podobne ako napr. deriváty *poriečie, pomorie, prímorie* a pod.

Z hľadiska toho, čo sme dosiaľ uviedli, by sa podoby *Pobaltsko* a *Pobaltie* javili ako rovnocenné. Je tu však predsa len istý rozdiel. Slovotvorná prípona *-sko* je v súčasnej spisovnej slovenčine veľmi produktívna. Touto príponou je utvorené veľké množstvo názvov krajín, napr. *Francúzsko, Španielsko*. V súčasnosti sa tvoria nové názvy krajín na *-sko*, napr. *Gaugazsko* (Čas, 31. 10. 1990, s. 12). Kategória názvov na *-sko* v prípade názvov krajín je podľa toho otvorená. Trochu iná je situácia pri slovách tvorených slovotvornou príponou *-ie*. Prefixálny a prefixálno-sufixálny spôsob tvorenia názvov miest na *-ie* je menej produktívny alebo menej frekventovaný, napr. *prednádražie, predpolie* (Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, 1989, s. 79). Táto konštatácia hovorí v neprospech podoby *Pobaltie.*

Môže tu vzniknúť aj otázka, či sa podoby *Pobaltsko* a *Pobaltie* v súčasnej spisovnej slovenčine významovo nediferencujú v tom zmysle, že by sa napr. pod

Pobaltím rozumelo územie alebo kraj okolo Baltského a či Baltického mora a pod Pobaltskom iba istá časť tohto územia, totiž časť, na ktorej sa rozkladajú Litva, Lotyšsko a Estónsko ako baltské krajiny. Materiál, ktorý máme k dispozícii, na takúto diferenciáciu neukazuje. Konštatovali sme, že názvy *Pobaltsko* a *Pobaltie* sa dnes bežne používajú na označenie Litvy, Lotyšska a Estónska. Podľa SSJ sa názov *Pobaltsko* používa na označenie celého kraja okolo Baltského mora, o používaní podoby *Pobaltie* v takomto význame sa v tomto slovníku nič nehovorí. V súčasnosti sa v našich hromadných oznamovacích prostriedkoch nestretávame s používaním súhrnného pomenovania na označenie celého kraja okolo Baltského mora, čo vyplýva jednoducho z toho faktu, že celý tento kraj nevystupuje v súčasnej politickej situácii ako nejaký výrazný politický alebo geopolitický celok, a preto nie je ani potrebné používať súhrnné pomenovanie na jeho označenie.

Na záver môžeme konštatovať, že v spisovnej slovenčine sa popri názve *Pobaltsko,* ktorý zaznamenáva SSJ, používa novšie aj názov *Pobaltie*. Rozbor tvorenia názvov na *-sko* a *-ie* v spisovnej slovenčine hovorí skôr v prospech podoby *Pobaltsko* (slovotvorná prípona *-sko* je produktívnejšia ako prípona *-ie*). Dochádza pritom aj k zmene významu názvu *Pobaltsko*. Bežne sa používa nie ako súhrnné pomenovanie na označenie kraja okolo Baltského mora (ako je to uvedené v SSJ), ale ako pomenovanie na označenie Litvy, Lotyšska a Estónska. V rovnakom význame sa používa aj novší názov *Pobaltie*.

L. Dvonč

Poznámka redakcie. – V 4. čísle SR sa na tretej strane obálky nedopatrením vytlačila prvá strana čísla (s. 193). Nestalo sa tak vinou redakcie, ale redakcia sa napriek tomu čitateľom ospravedlňuje.